

T.C.  
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI  
İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

**HAYDARİ-ZADE İBRAHİM EFENDİ’NİN, MEZAHİP VE  
TURUK-I İSLAMİYYE ADLI ESERİ’NİN İSLAM  
MEZHEPLERİ TARİHİNDEKİ YERİ ve ÖNEMİ**

(Yüksek Lisans Tezi)

DANIŞMAN  
**Doç. Dr. Seyit BAHÇIVAN**

HAZIRLAYAN  
Hasan KARAGEDİK

Konya 2010

## İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK.....	iv
YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU.....	v
ÖZET .....	vi
SUMMARY.....	viii
KISALTMALAR.....	x
ÖNSÖZ .....	iv
GİRİŞ.....	1
73 FIRKA HADİSİ ÜZERİNE SÖYLENENLER.....	3
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ VE MEDRESELER.....	6
1. Medresetü'l-Vaizin .....	8
2. Medresetü'l-İrşad.....	10
3. Medresetü'l-Mütehassisin.....	10

### BİRİNCİ BÖLÜM

#### HAYDARİ-ZADE İBRAHİM EFENDİ'NİN HAYATI

#### VE ESERLERİ

A. HAYDARİ-ZADE İBRAHİM EFENDİ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM.....	12
B. HAYATI .....	14
C. FİKİRLERİ VE ESERLERİ .....	18

### İKİNCİ BÖLÜM

#### MEZAHİB VE TURUK-I İSLAMİYYE TARİHİ

A. ESERİN FİHRİSTİ .....	24
B. YAZARIN MUKADDİMESİ.....	29
C. TAKSİM .....	31

1.Birinci Makale: Nübüvvet.....	35
2.İkinci Makale: İslamiyet'in Çeşitli Fırkalara Ayrılmasının Sebepleri.....	44

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM KONULARINA GÖRE TAHLİL

A. EHL-İ SÜNNET'E UZAK VE YAKIN FIRKALAR.....	51
1. MÜRCİE.....	51
a.Mürcie'nin Ehl-i, Sünnet'e En Yakın Fırkası.....	52
b.Mürcie'nin Ehl-i Sünnet'e En Uzak Fırkası .....	53
2. MU'TEZİLE .....	54
a. Mutezile'nin Ehl-i Sünnet'e En Yakın Fırkası.....	55
b. Mu'tezile'nin Ehl-i Sünnet'e En Uzak Fırkası. ....	56
3. ŞİA.....	56
a.Şia'nın Ehl-i Sünnet'e En Yakın Fırkası. ....	59
b. Şia'nın Ehl-i Sünnet'e En Uzak Fırkası. ....	60
4. HAVARİC .....	60
a. Havaric'in Ehl-i Sünnet'e En Yakın Fırkası.....	62
b. Havaric'in Ehl-i Sünnet'e En Uzak Fırkası.....	62
B. İLK İHTİLAFLAR.....	64
1. Vasiyetname Meselesi.....	64
2. Üsame Ordusu.....	65
3.Defin Meselesi. ....	65
4.İmamet Meselesi. ....	66
5. Hz. Ömer'in Tavrı.....	67
6. Fedek Arazisi. ....	68
7. Zekat Vermeyenlerle Savaş Meselesi.. ....	69
8.Hz. Ömer'in Tayin Şekli. ....	70

9.Hz. Ömer'in Şura Meselesi.....	71
10.Cemel, Sıffin, Nehrevan Muharabeleri.....	72
C. HAYDARİ-ZADE'YE GÖRE BİD'AT VE ŞER'İ DURUMU .....	76
1.Bid'at Nedir? .....	76
2. Bid'at Çeşitleri .....	80
3. Ehl-i Bid'atın Alametleri.....	81
D. ESERİN İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ .....	52
SONUÇ.....	91
BİBLİYOĞRAFYA.....	94

**BİLİMSEL ETİK SAYFASI**

Adı Soyadı	Hasan KARAGEDİK
Numarası	0742440410047
Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLER/ İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ
Programı	Tezli Yüksek Lisans <input type="checkbox"/> Doktora <input type="checkbox"/>
Tezin Adı	Haydari-zade İbrahim Efendi'nin Mezahip ve Turuk-ı İslamiyye Adlı Eseri'nin İslam Mezhepleri Tarihindeki Yeri ve Önemi

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin imzası  
Hasan KARAGEDİK

## YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

	Adı Soyadı	Hasan KARAGEDİK
	Numarası	074244041004
<b>Öğrencinin</b>	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLER/ İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ
	Programı	Tezli Yüksek Lisans <input type="checkbox"/> Doktora <input type="checkbox"/>
	<b>Tez Danışmanı</b>	Doç. Dr. Seyit Bahcivan
	Tezin Adı	Haydari-zade İbrahim Efendi'nin Mezahip ve Turuk-ı İslamiyye Adlı Eseri'nin İslam Mezhepleri Tarihindeki Yeri ve Önemi

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Haydari-zade İbrahim Efendi'nin Mezahip ve Turuk-ı İslamiyye Adlı Eseri'nin İslam Mezhepleri Tarihindeki Yeri ve Önemi başlıklı bu çalışma 11...../...11...../2010..... tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı	Danışman ve Üyeler	İmza
Doç. Dr. Seyit Bahcivan		
Doç. Dr. Sıddık Korkmaz		
Doç. Dr. Muhittin Uysal		

Öğrencinin	Adı Soyadı	Hasan KARAGEDİK		
	Numarası	074244041004		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLER/ İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans <input type="checkbox"/>	Doktora	<input type="checkbox"/>
	<b>Tez Danışmanı</b>	Doç. Dr. Seyit Bahcivan		
Tezin Adı	Haydari-zade İbrahim Efendi'nin Mezahip ve Turuk-ı İslamiyye Adlı Eseri'nin İslam Mezhepleri Tarihindeki Yeri ve Önemi			

## ÖZET

### HAYDARİ-ZADE İBRAHİM EFENDİ'NİN, MEZAHİP VE TURUK-I İSLAMİYYE ADLI ESERİ'NİN İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİNDEKİ YERİ ve ÖNEMİ

Ulema yetiştirmiş bir aileden Haydari-zade Asım Efendi'nin oğludur.<sup>1</sup> Hicri1863/Miladi 1864 tarihinde bugünkü Irak'ta Musul yakınında Erbil şehrinde doğdu.<sup>2</sup> Erbil'de Sibyan okulunda ilk eğitimini tamamladı. Özel öğretmenlerden sarf, nahiv, mantık, akaid, tefsir, hadis vs. gibi dersleri aldı

Haydari-zade İbrahim Efendi (1933). Eğitim ve bürokraside şeyhülislamlık, müderrislik, hakimlik, mahkeme başkanlığı, naiblik, savcılık, müdürlük, şer'iyye memurluğu, muallimlik ve kadılık gibi görevler almış, bürokrasi ve siyaset alanında deneyimi olan bir alimdir. O, yaşadığı çağın olumsuzluklarını yorumlayan ve çözüm önerileri getiren biridir. Osmanlı'nın geri kalış sebeplerini, dinin emretmiş olduğu ahlaki, siyasi ve içtimai erdemlerinden uzak kalmaya bağlamıştır.

Haydari-zade, İslam dininin akla vurgu yaptığını ve ilme değer verdiğini söylemiştir. Kuran'da yer alan ilim, irfan ve araştırma emri doğrultusunda mevcut ilim ve sanatları bilmek, ticaret ve zanaatı öğrenmek ve düşmanın kuvvetiyle donanmak gerektiğine işaret etmiştir.

. Haydari-zade İbrahim Efendi, Mezahib ve Turuk-ı İslamiyye isimli eserinde genel anlamda itikadi ve fihhi mezheplerin ortaya çıkış sebepleri, nübüvvet ve bid'at

<sup>1</sup> *Türk Ansiklopedisi*, "Erbili İbrahim Efendi" mad., M.E.B., Ank.1971, XIX, 505.

<sup>2</sup> Bkz. Abdülkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ayyıldız Matb. Ank.1972, s. 252; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, Kültür Bk. yay.1101, Başbakanlık Bas.1. Bask. Ank.1089, II, 978.

konularını ele almıştır. Osmanlı'nın kriz döneminde yazılması nedeniyle mezhepsel ayrılıkların bu tür zamanlardaki sakıncalarına temas edilmiştir.

Haydarî-zâde, 73 fırka hadisini merkeze alarak bir tasnif sistemi belirlemiş ve Şehristânî'nin yöntemini tercih etmiştir. Ona göre her mezhep kendini hadiste geçen “fırka-i Nâciye” olarak kabul etmişse de bu fırkanın Ehl-i Sünnet ve Cemaat olduğu hadiste geçen “benim ve ashabımın yolunda gidenler” ibaresiyle sabittir. Haydarî-zâde, Müslüman toplumun birlik, beraberlik ve uyum içerisinde olması hedefine paralel olarak mezhepler arası çatışmaları ve fitneleri yok edebilecek bir anlayışın yerleşmesine özen göstermiştir.

**Anahtar kelimeler:** 73 fırka, mezhepler, ihtilaflar



Öğrencinin	Adı Soyadı	Hasan KARAGEDİK	
	Numarası	074244041004	
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLER/ İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ	
	Programı	Tezli Yüksek Lisans <input type="checkbox"/>	Doktora <input type="checkbox"/>
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Seyit Bahcıvan	
Tezin İngilizce Adı	<b>Position and Importance of Mezahip and Turuk'ı Islamiyye work of Haydari-zade İbrahim Efendi in Islamic Sects.</b>		

### SUMMARY

He was the son of Haydari-zade Asim Efendi who was from a family that was training Ulema. He was born on 1863 (the Hegira date)/1864 (the Gregorian date) at Erbil City near Mosul, Iraq. He completed his first education at an Ottoman elementary school in Erbil. He took lessons from private teachers such as grammar, syntax, logic, dogmas, interpretation, hadith etc.

Haydari-zade İbrahim Efendi (1933) rendered services in education and bureaucracy such as shaykh al-Islam, professor, judge, chief judge, regent, prosecutor, director, tax assessor, teacher and kadı (muslim judge), and was having an experience in bureaucracy and policy. He was a person who interpreted negative aspects of era and offered solutions. He associated backwardness reasons of the Ottoman to keeping away from moral, political and social virtues ordered by religion.

Haydari-zade İbrahim Efendi said that Islam religion emphasized on wisdom and attached importance to science. He pointed out that it is required to know existing science and arts in the direction of science, wisdom and research order specified in the Holy Koran, to learn trade and craft and to be equipped with the power of enemy.

Haydari-zade İbrahim Efendi discussed, in general, the emergence reasons of faith sects and Islamic law sects, and prophecy and innovations in his Mezahip and Turuk'ı Islamiyye work. Because this book was written in the crisis period of the Ottoman, disadvantages of denominational differences at that period of times were mentioned.

Haydari-zade İbrahim Efendi centered on 73 sects hadith and determined a classification system and preferred the method of Şehristâni. For him, although each sect accepted itself as the firka-i naciye (those who rescued), it is exact that only the Ehli Sunna and community stated in hadith as “those who followed me and my friends”

was this sect. Haydari-zade paid attention to the establishment of an understanding that could destroy interdenominational conflicts and seditions in parallel with the unity, solidarity and harmony of Moslem society.

**Keywords:** 73 sects, sects, conflicts

## KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser.
a.e.	: Aynı eser.
AÜİFD.	: Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi.
BED.	: Bab-ı Ali Evrak Odası
Bkz.	: Bakınız.
b.	: İbn, bin
c.	: Cilt
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
DİB.	: Diyanet İşleri Başkanlığı.
H.	: Hicri.
Haz.	: Hazırlayan.
İ.A.	: İslâm Ansiklopedisi.
Kült.Bk. Yay.	: Kültür Bakanlığı Yayınları
M.	: Mîlâdi.
ö.	: Ölümü
r.a.	: Radıyallahü anhü
s.	: Sayfa.
sad.	: Sadeleştiren.
s.a.v.	: Sallallâhü aleyhi ve sellem.
Thk.	: Tahkik eden.
Trc.	: Tercüme eden.
Tsz.	: Tarihsiz.
v.b.	: Ve benzeri.
Yay.	: Yayınları.
v.	: Vefat
v.s.	: Vesaire
v.d.	: Ve devamı

## ÖNSÖZ

Mezhepler Tarihi, bütün İslami anlayışları, fikirleri bir araya toplayan bir ilim dalıdır. Bu ilim, itikadi ve siyasi düşünce ekollerini, doğuşuna etki eden faktörler, gelişim süreçleri ve İslam düşüncesine katkıları bağlamında –objektif ilkelere riayet ederek- tanımlayan, anlayan, açıklayan ve zihniyet analizleri yapan bir bilim dalıdır. Bu ilim, her mezhebi kendi kaynaklarına, kendi iddialarına göre ele alır, tanıtır. İslam Mezhepleri Tarihi, din anlayışındaki farklılaşmaların kurumsallaşarak dinle özdeş hale geldiği zaman ne denli zarar verebileceğini, dinle temellendirilerek meşruiyet zeminine taşınan siyasi ihtirasların nasıl tahripkâr olabileceğini anlamak isteyenlere çok önemli mesajlar sunan bir bilim dalıdır.

İslam Mezhepleri Tarihi incelendiğinde mezheplerin hemen hemen çoğunun, ya şahısların ya da toplulukların şu veya bu şekilde iktidara kavuşmayı hedef alarak siyasi ve dünyevi ihtiras, arzu ve menfaatlerinin tesiriyle ortaya çıkmış, yaşayabilmek için de Kur’an ve Sünnet’in arkasına gizlenmiş, destek arama ihtiyacını hissetmiştir.

36. Osmanlı Padişahı VI. Mehmet Vahideddin’in ve Osmanlı Devletinin 126. Şeyhulislam’ı Haydari-zade İbrahim Efendi’nin kaleme aldığı ve Osmanlı Medreselerinde okutulduğu bilinen “Mezahib ve Turuk-ı İslamiyye Tarihi” adlı bu eserin incelenmesi, Osmanlı’nın son dönem medreselerindeki İslam Mezhepleri Tarihi konusunda eğitim seviyesini de göstermesi bakımından önemlidir.

Osmanlı Devleti’nin parçalanmaya yüz tuttuğu, çeşitli akımların çoğaldığı bir dönemde medreselerde Mezhepler Tarihi’ne gereken önem verildiği bilinmekte, dersler de bizzat yetkili kişiler tarafından okutulmaktadır. Çeşitli fikirlerin, dini konularda farklı düşünce ve uygulamaların sebep ve mahiyetlerinin bilinmesi, insanlar arasında büyük ayrılıkların çıkmasını önleme bakımından da önem arz etmektedir.

Bu çalışmamızda medreselerde de okutulan bu eseri, tahlil etmeye çalıştık. Mezhepler hakkında kısa bir girişten sonra, Şeyhulislam Haydari-zâde İbrahim

Efendi'nin hayatı, fikirleri ve eserlerini birinci bölümde ele almaya çalıştık. İkinci bölümde, "Mezahib ve Turuk-ı İslamiyye Tarihi" adlı eseri sadeleştirmeye gayret gösterdik.

Tahlil bölümünde, Ehl-i sünnet'e uzak ve yakın fırkaları, Mürcie, Mu'tezile, Şia ve Havaric'i Haydari-zade İbrahim Efendi'nin görüşleriyle ele aldık. Fırkaların dayandıkları usülleri, müslümanların çeşitli fırkalara ayrılmasının sebeplerini ve ilk ihtilafları, vasiyetname meselesi, Üsame ordusu meselesi, Hz. Peygamberin defn edileceği yer meselesi, imamet meselesi, Hz. Ömer'in tavrı, Fedek arazisi, zekât vermek istemeyenlerle savaş meselesi, Hz. Ömer'in tayin şekli ve sura meselesi Cemel, Sıffin, Nahrevan Muharebeleri konularını, ayrı ayrı incelemeye tabi tuttuk. Son olarak da bid'at ve şer'i durumunu ele aldık.

Bu çalışmamda ve öğrencilik yıllarımdan bugüne kadar değerli fikir ve görüşlerinden her konuda istifade ettiğim saygı değer Hocam Doç. Dr. Osman Aydınlı Bey'e, yine desteklerini esirgemeyen değerli müftüm İhsan Caner Hocama ve tez danışman hocam Doç. Dr. Seyit Bahcıvan Bey'e teşekkür etmeyi borç bilirim.

Hasan KARAGEDİK

Konya 2010

## GİRİŞ

İslamın siyasi, itikadi ve ameli sahadaki düşünce ekolleri diyebileceğimiz mezhepler, dinin anlaşılma biçimiyle ilgili farklılıkların kurumlaşması sonucu ortaya çıkmış beşeri oluşumlardır.

Siyasi ictimai, iktisadi tarihi, kültürel, coğrafi ve benzer sebepler, dinin anlaşılmasında bir takım farklılıklara yol açmıştır. Bu farklılaşmaların belirli bir süreç dâhilinde kurumsallaşması, görüşlerin sistematik nitelik kazanarak sosyo-kültürel yapıyı derinden etkilemesi ve oluşan mecrada, temel argümanları desteklemek ve temellendirmek amacıyla fikir üretilmeye başlaması, karşımıza mezhep olgusunu çıkarmıştır.<sup>3</sup>

Mezheplerin doğuşunu ve bu süreci anlamak mezhepleri ve mezhep olgusunu anlamak açısından önemli bir ipucudur. Nitekim mezheplerin temel ilkeleri; sosyal değişme olgusu çerçevesinde, sosyo-politik, kültürel ve coğrafi ortamın özelliklerine göre şekillenmiştir. Hatta ön plana çıkartılan problemler, tamamen yaşanılan ortamın canlı problemleridir. Kurumlaşma ve mezheplerin temel ilkelerinin şekillenmesi, bütünüyle içinde bulunulan koşulların gerekleri doğrultusunda gerçekleşmiştir. Bu ilkeler daha sonra taraftarlar tarafından benimsenmiş kitlelere mal olmuş ve böylece Mezhep denilen olgular ortaya çıkmıştır.<sup>4</sup>

İslam Mezhepleri Tarihi, bütün İslami anlayışları ve fikirleri bir araya toplayan bilim dalı olup, mezhepleri kendi bağlamı içerisinde, yargılama yoluna gitmeksizin, olduğu gibi inceler. Her mezhebi kendi kaynaklarına göre ele alır ve bilimsel yöntemle inceler. Dolayısıyla da mezheplerin görüşlerini ele alırken objektif bir yaklaşım içerisindedir.<sup>5</sup>

İslam Mezhepleri Tarihi, İslami Bilimler içinde en erken teşekkül etmiş disiplinlerden biridir. Başlangıcı 1300 yıl öncesine kadar dayanır. İslam Mezhepleri Tarihi geleneğinin oluşum aşamasında “Makâlât” “İlmü’l-Makâlât” ve “İlmü

<sup>3</sup> Hasan Onat, “Türkiye’de İslam Mezhepleri Tarihi’nin Gelişim Sürecinde Ethem Ruhi Fığlalı’nın Yeri”, Ankara, 2002, 236.

<sup>4</sup> Sıddık Korkmaz, *Tarihin Tahriği İbn Sebe Meselesi*, Araştırma Yay. Ankara, 2005, s, 10.

<sup>5</sup> Sıddık Korkmaz, *a.g.e.* s.10.

Makâlâtî'l-Fırak” gibi isimler kullanılmıştır. Bu tür eserler, “mezhep” kategorisine girebilecek ilk oluşumların yeni yeni teşekkül etmeye başladığı dönemlerde, Hariciler gibi, daha çok bu oluşumlara mensup kimseler tarafından kaleme alınmış makalelerdir. Hicretin daha birinci yüzyılından itibaren başlayan bazı siyasi ve itikâdi tartışmalar üzerine, muhtelif fırkalara mensup şahısların kendi görüşlerinden birisini veya birkaçını açıklayan sözleri oldukça kısa idi ve bu sözlerden her biri şu veya bu fırkanın yürüdüğü yol ile uyuşan görüşe işaret eden meseleyi bir “makâle” çerçevesinde ele alıyorlardı. Mezhep mensuplarınca yazılan bu küçük eserlere bu sebepten “makâle” ya da “makâlât”, yazarlarına da “Ashâbul'l-Makâlât” deniliyordu.<sup>6</sup>

Daha sonraları büyük mezheplerin kurumlaşp itikâdi görüşlerini sistemli ve açıkça ortaya koymalarından sonra Mezhepler Tarihçiliği geleneğinde “Milel-Nihal” denilen yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde kaleme alınan eserler çoğu zaman mukayeseli bir tarzda mezhepleri anlatırken, çeşitli dinlerin görüşlerine de yer vermişlerdir. Bu dönem eserlerinin en önemli özelliklerinden birisi de Ehl-i Sünnet’e mensup âlimlerin, Ehl-i Sünnet’in dışındaki mezheplerin batıl olduğunu, “Fırka-i Naciye” (Kurtuluşa eren fırka)’nın sadece Ehl-i Sünnet olduğunu ortaya koyma gayretleridir. Bu girişimlerini “Yetmiş üç fırka hadisi” diye bilinen hadiste sözü edilen “Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat” olduğunu ispata gayretle sürdürmüşlerdir.

### 73 FIRKA HADİSİ ÜZERİNE SÖYLENENLER

İslam fırkalarından söz eden eserlerin birçoğunda mezheplerin tasnifinde büyük problemleri vardır. Bu da mezheplerin sayısı hususudur. Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Şüphesiz İsrailoğulları 71 fırkaya bölündüler ve muhakkak benim ümmetim de 73 fırkaya ayrılacaktır. Onların birisi hariç, hepsi ateştedir. O hariç olan fırka ise cemaattir.”<sup>7</sup>

<sup>6</sup> Ethem Ruhi Fırlalı, *Bağdadi'nin Mezhepler Arasındaki Farklar* adlı eserine yazdığı önsöz. Ankara, 1991, X111-X1V. Onat, “Fırlalı”, s. 236-237

<sup>7</sup> Tirmîzî, “İman”, 18; el-Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 128, 129, III, 547, IV, 430. Bu hadis-i şerifin çeşitli versiyonları vardır. Daha fazlası için bkz. Ebu Davud, “Süne”, 1; İbn Mâce, “Fiten”, 17; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 25; Dârimi, “Siyer”, 75.

Ümmetinin, yani İslam toplumunun 73 fırkaya ayrılacağını haber veren Hz. Peygamber (s.a.v.)'in bu sayı ile neyi kastettiğini anlamak önemli bir husustur. Konu üzerinde düşünen mütekellim ve mezhepler tarihçileri bu noktada epey zorlanmışlardır. Zira bu sayı gerçek bir rakamı ifade edebileceği gibi, aynı zamanda, Arap lisanına uygun olarak Kur'an-ı Kerim ve diğer bazı hadislerde görüldüğü üzere, kesretten, yani çokluktan kinaye anlamında da kullanılmış olabilir. Gerçi hadiste sayı tam olarak 70 değil de 70 küsür (bazen 72 ama çoğunlukla 73) olarak zikredilmiştir.<sup>8</sup> Fakat bu, Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanlar arasında bir mukayesede bulunmak ve nispet tesis etmiş olmak için böyle kullanılmış olabilir.<sup>9</sup>

Bu hadisin sıhhati hakkında İslam âlimleri farklı görüşlere sahip olmuşlardır. Bir kısmı bu hadisi sahih sayarak, yazdıkları kitaplarda, İslam mezheplerini bu sayıya bağlı kalarak tasnif etmeye çalışmışlar, fakat bir takım tutarsızlıklara düşmekten kurtulamamışlardır. Bu konuda ki problem şudur: Eğer biz 73 sayısının kesretten kinaye anlamında kullanıldığını kabul edersek, o zaman mesele kalmamaktadır. Zira bu durumda, İslam topluluğu içerisinde zuhur eden fırkaları tek tek sayarak bu sayıyı doldurmaya hacet yoktur. Ama sayıyı kesret değil de, gerçek sayı olarak kabul eder de Hz. Peygamber'in ümmetinin 73 fırkaya ayrılacağını ifade etmek istediğini söylersek, işte bu noktada problem doğmaktadır. Çünkü İslam tarihinde zuhur eden ana fırkaların sayıları bu rakamı doldurmazken, onlardan çıkan tali kollar da hesaba katıldığında sayı bu rakamı çok aşmaktadır. Bundan dolayı konu üzerinde düşünenlerin bu husustaki kanaatleri farklı olmuştur.

Şehristani (v.548/1153)'nin dediği gibi,<sup>10</sup> fırkaların sayısını tespit hususunda aynı metodu benimsemiş iki müellif bulmak mümkün olmamaktadır. Ana İslami fırkaların sayısı hususunda 4'ten 10'a kadar farklı rakamlar verilmektedir. Tarihi seyri üzere, el-Eş'ari (v. 324/936)'ye göre ana İslami fırkalar 10,<sup>11</sup> el-Makdisi (v. 356/966)'ye göre 8,<sup>12</sup> el-Malati (v. 377/987)'ye göre 6,<sup>13</sup> el-Bağdadi (v. 429/1037)'ye

<sup>8</sup> Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Anlayışı*, Rağbet Yay. İst., 2010 s. 46.

<sup>9</sup> İsferyâynî, *et-Tabsîr*, (Muhammed Zahid el- Kevserî'nin bu kitaba yazdığı önsözü), s. 4, 5. Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi-Giriş*, . s. 164. İst., 1981.

<sup>10</sup> Şehristani, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *Kitabu'l- Milel ve'n-Nihal*, Tahk. Abdülaziz, I, 14.

<sup>11</sup> el-Eş'ari, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Mâkâlâtü'l-İslamiyyin*, nşr. Hellmut Ritter, Wiesbaden, 1980,s.5.

<sup>12</sup> el-Makdisi, Şemsüddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebi Bekr el-Benna el-Beşârî, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Marifeti'l-Ekâlîm*, nşr. M. J. De Goeje, Leiden, 1906. s. 37.



göre 10,<sup>14</sup> el-İsferayini (v. 471/1078)'ye göre 10'dur.<sup>15</sup> Eş-Şehristani (v. 548/1153) ise ana İslami fırkaları eserinin baş kısmında 4 olarak tespit ederken<sup>16</sup> daha sonra Cebriyye ilke Mürcie'yi de ayrı birer mezhep sayarak<sup>17</sup> sayıyı 6'ya çıkarır.

“*Tarih-i İslamiyet*” adlı eserin yazarı R. Dozy, bu hadis hakkında kitabında şöyle demektedir. “Bu hadis mevzu, gayr-ı sahih olmakla beraber Muhammediler tarafından tertip edilmiş ve bunun sebebi ise 72 sayısının eski zamanlardan beri Asya'da mukaddes tanınmış olmakla beraber yıldızlar ilmine taalluk eden bazı Mecusi fikirlerden doğmuş ve Yahudilerin Babil'e sürgün edildikleri zaman Mecusilerden Yahudilere ve onlardan da Muhammedilere geçmiş ve şu kadar var ki Muhammediler bu fikrin menşesine vakıf olmamakla beraber dinlerin ehemmiyetini ihtiva etmiş olduğu fırkaların az ve çokluğuna tabii farz eylemiş olduklarından dolayı Mecusileri 70, Yahudileri 71, Hristiyanları 72, İslamiyeti de bir sayı fazlasıyla 73 fırka itibar etmişlerdir. Hiç düşünmediler mi? Miladi 12. asırda hayatta bulunan Şehristani bu hadise göre 73 fırkanın tertibinden 8 asır sonra İslam dini iki misli belki daha fazla fırkalara ulaşacaktır...”<sup>18</sup>

Bilindiği gibi söz konusu hadis, lafız yönünden İslam âlimlerinin bazıları tarafından zayıf sayılmış ve hatta bu noktadan mevzuu ve sıhhatinin olmadığına hükmedenlerde bulunmuş, Şehristani'nin *Milel ve Nihal*'inde,<sup>19</sup> birçok hadis kitaplarında, mezhepler tarihi eserlerinde ise, mana yönünden sahih ve müsbet olduğunda ihtilaf yoktur.

Ebu Davud ile Tirmizi ve İbn Mace'nin sika'dan olduklarında görüş birliğinde oldukları Fadl b. Musa ile Muhammed b. Amr'ın yollarıyla çeşitli lafızlarla Ebu Hureyre'den ve Sa'd b. Ebi Vakkas'dan ve Abdullah b. Ömer'den ve Avf b. Malik'den

<sup>13</sup> el-Malati, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed, *et-Tenbih ve'r-Red Ala Ehli'l-Ehvai ve'l-Bida'*, nşr. Sven Dederling, İstanbul,1936, s. 71–72.

<sup>14</sup> el-Bağdadi, *el-Fark*, s. 20–27.

<sup>15</sup> el-İsferayini, Ebu Muzaffer Şahfur b. Tahir, *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizu'l-Fırkati'n-Naciyeti Ani'l-Firaki'l-Halikin*, M. Zahid el-Kevseri, Mısır, 1955, s.30–31.

<sup>16</sup> Şehristani, a.g.e., I, s. 15.

<sup>17</sup> Şehristani, a.g.e.,I, s. 85, 139.

<sup>18</sup> R.Dozy, *Essai sur l'Histoire de l'Islamisme*, terc. Abdullah Cevdet, *Tarih-i İslamiyet*, İctihad Matb. Mısır,1909, I, 251

<sup>19</sup> Bkz. Bağdadi, *el-Fark*, s.7

vaki olan rivayetlerine göre söz konusu hadis<sup>20</sup> mana yönünden hasen ve sahih sayılmakta ve itiraz yeri sayılan 73 sayısının İslam araştırmacıları tarafından birkaç şekilde te'vil yoluna gidilmektedir.

“Yahudi ve Hıristiyanlar 71 veya 72 fırkaya ayrılmış iken İslam fırkalarının 73 ve dolayısıyla onlardan bir fazla oluşunun sebebini de her şeyden önce İslam dininin özelliği ve Müslümanlara tanınmış olan düşünce hürriyetinde aramak icabet eder.”<sup>21</sup>

73 sayısı kabul edildiğine göre mezhep gruplarından murat edildiği takdirde söz konusu sayı ( setefteriku) kelimesinde mevcut olup yakın bir geleceği ifade eden “Sin” harfinin delaletine göre peygamberin vefatından sonra çok zaman geçmeden ortaya çıkmış bu sayıyı bulmuş muhalif fırkalara hamledilir. Ondan sonraki vakitlerde bu fırkaların fazlalaşması veya azalmasının bu hadise zararı ve ilgisi yoktur. 73 sayısının mezhep gruplarına hamledilmesinden ise Cenab-ı Hakk’ın vucud, kadim, alim, kadir, murid, halik, mucid vs. olduğuna inanmak gibi muhalefet sayılan ve cehenneme girmeyi gerektiren bir takım asıllara hamli daha mantıklı ve uygun hakikattir. Çünkü bu asıllardan birisinden inhiraf hadisin içerdiği hükmü terğib ve terhibten anlaşılacağı üzere hidayetden sapıp delalet yolunu seçmekle cehenneme girmeye hak kazanmaktan ibarettir.<sup>22</sup>

“Hadis-i Şerif’te geçen yetmiş kelimesi kesin bir sayıyı göstermekten ziyade çokluğu ifade etmektedir. Gerek Yahudi ve Hıristiyanların, gerek Müslümanların, tarihte görülen fırkaların sayısı hadiste bildirilen sayıların çok üstündedir.”<sup>23</sup> Bu hadis, adl, tevhid, kader, istitaat, ru’yet, sıfatlar, adalet ve zulüm vs. ayrılığa düşenlere işaret ediyor, şeklinde anlaşılmalıdır. Yoksa bu hadis, fıkıh önderlerinin helal ve haram hakkındaki hükümlerin teferruatına ait ayrılıklarına işaret etmemektedir. Üstelik onların fer’i hükümler hakkındaki ayrılıklarında, birbirlerini ne küfürle, ne de sapıklıkla suçlama söz konusudur.<sup>24</sup>

<sup>20</sup> Bkz.Ebu Davud, “Süne”, 1, ; İbn Mace, “Fiten”, 17.

<sup>21</sup> E.R. Fırlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, 4. Bsk. Selçuk Yay. İst.1990, s.18.

<sup>22</sup> Haydari-zade, *Mezahib ve Turuk-ı İslamiyye*, s.107.

<sup>23</sup> Fırlalı, *a.g.e*, s.18.

<sup>24</sup> Bağdadi, *el-Fark*, çev. E.R. Fırlalı’nın Önsözü, s.10.

73 sayısı çoklukta mübalağa için kullanılmıştır. Nitekim *“Onların ister bağışlanmasını dile, ister dileme birdir. Onlara yetmiş defa bağışlanma dilesen Allah onları bağışlamayacaktır. Bu Allah’ı ve peygamberini inkâr etmelerinden dolayıdır.”*<sup>25</sup> *“Sonra onu boyu yetmiş arşın olan zincire vurun. Çünkü o, yüce Allah’a inanmazdı.”*<sup>26</sup> ayetleriyle, *“Ben günde 70 defa Allah’a tövbe ediyorum”*<sup>27</sup> vs. gibi hadis-i şerifler bu gerçeği teyit etmektedir.

Ehl-i Sünnet ve Cemaat’ı bugün İslam dünyasını ayıran fırkalar gibi bir “fırka” olarak değerlendirmemek ve bu gözle ele almamak gerekir. Ancak Ehl-i sünnet, İslam dünyasında ortaya çıkmış fırkaların Kur’an ve Sünnet’i kendi anlayışları ve temayülleri istikametinde açıklama gayretleri karşısında, İslam’ın bütünlüğü, Kur’an ve Sünnet’in ikamesi için, din adına diğer fırkalarca ele alınan görüşlere cevap mahiyetinde, tamamen Kur’an ve sünnete muvafık esaslar vazetmiştir. Bu vasfıyla onu, kısmen de olsa, büyük İslam topluluğunun Kur’an ve Sünnet’e dayalı görüşlerini toplayan bir “Sırat-ı Müstakim” yolu olarak adlandırabiliriz. Diğer bir deyişle, Allah’ın kitabına ve Resulünün, ahabın diliyle nakledilmiş cumhurun görüşlerinin manzumesi şeklinde anlayabiliriz.

---

<sup>25</sup> Tevbe,9/80

<sup>26</sup> Hakka,69/32

<sup>27</sup> Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim, (v.256/870) *el-Camiu’s- Sahih*, Beyrut,1987, “Edep”, 69; Müslim, “Birr”, 103, Ebu Davud, “Edep”, 80.; İbn Hanbel, II, 282, 341.

## MEZHEPLER TARİHİ DERSİ VE MEDRESELER

Medrese, İslam dünyasında özellikle eğitim-öğretim faaliyetlerine tahsis edilen ve bu amaçla gerekli unsurların sağlandığı belirli mekânlara verilen özel anlamı ifade etmektedir.<sup>28</sup>

Gerek dini ve gerekse din dışı bilimlerin öğretilmesinin düzenli ve planlı olarak gerçekleştirildiği medreseler, İslam dünyasında uzun yıllar önemlerini muhafaza etmişlerdir. Önceki dönemlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti zamanında da devlet adamları ve ileri gelenler tarafından genel eğitim ve öğretim yapan medreselerin yanı sıra ihtisas medreselerinin de kurulduğu bir gerçektir.<sup>29</sup>

İstanbul'da Fatih ve Kanuni devirlerinde inşa edilen Sahn-ı seman ve Süleymaniye medreseleri, Osmanlılar döneminde inşa edilen en önemli medreselerdendir. Yüksek dereceli olarak kurulan bu medreselerden Sahn-ı seman sekiz medreseden meydana gelmektedir. Kanuni döneminde inşa edilen Süleymaniye medreseleri de dört medrese, bir darü'l-hadis ve bir Darü't-Tıp, eczane, Şifahane, imaret ve hamamdan oluşan külliyyeden meydana gelmektedir.<sup>30</sup>

İlk dönemlerden itibaren medreselerin ders programlarında Arapça ve din bilimleri önemli bir yer tutmuşlardır. Bunların yanı sıra akli ve müspet ilimlere de yer verilmiştir. Medreselerde okutulan ilimler genel olarak akli-nakli veya mekasıt-alet ilimleri olarak iki gruba ayrılmıştır.<sup>31</sup> Osmanlı medreselerinde genel olarak fıkıh, tefsir, hadis, kelam, Arapça, mantık, heyet ve hendese dersleri okutulmuş, dersler ise bilim dallarının adları ile değil, okutulan kitapların adları ile anılmışlardır.<sup>32</sup>

Osmanlı medreseleri, Süleymaniye medreselerinin kurulması ile zirve noktasına ulaşmasından bir süre sonra gerilemeye başlamıştır. Padişahlar, medreselerdeki

<sup>28</sup> İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yay. Ank-1972, s. 174-176; Ziya Kazıcı, *İslam Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yay. İst-1991, s. 217-255; Mehmet İpşirli, "Medrese" mad. *DİA*, XXVIII, 321.

<sup>29</sup> Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, Edebiyat Fak. Basımevi, İst-1984, s.79; Cahit Baltacı, *XV. XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İst-1976, s.72.

<sup>30</sup> İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yay. Ank.-1988, s. 33-38.

<sup>31</sup> İ. Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e. s.19-31.

<sup>32</sup> Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, M.E. B. Yay. Ank-1964, s. 5.

bozuklukların düzeltilmesi konusunda gayret sarf etmişlerdir. Bozukluk hep idari ve maddi aksaklıklarda aranmış kitapların, metotların ve ders programlarının yeniden ele alınarak düzenlenmesi konularında gayret sarf edilmiştir. Şüphesiz medreselerin gerilemesinde idari ve maddi aksaklıkların rolü olmuştur. Özel muamele yüzünden ehliyete riayet edilmemesi ve müderris kadrolarının aşırı şekilde doldurulması, öğretimde Arapçaya çok fazla önem verilmesi, vakıfların bozulması, öğretimin belirli merkezlere toplanması, talebe isyanları ve siyasi baskılar önemli rol oynamıştır.<sup>33</sup> Ancak asıl sebep ilmi çalışma disiplininin ve ilmi zihniyetin büyük ölçüde kaybolmuş olmasıdır.<sup>34</sup>

### 1. Medresetü'l -Vaizin:

Osmanlılar döneminde, halkı dini konularda aydınlatmak üzere vaizlerin yetiştirildiği özel bir kurumun varlığına son yıllara kadar rastlayamıyoruz. Bununla birlikte bu görevin, din bilimleri alanında tahsil görmüş bilgili kimseler tarafından yerine getirilmesi konusuna da önem verilmiştir. Üç aylarda medrese talebelerinin ülkenin her yanına dağılarak, halka vaaz ve nasihat ettikleri, halkında bunların çeşitli maddi ihtiyaçlarını karşılamalarına yardımcı oldukları görülmektedir. Cerr adı verilen bu usulün, son dönemlerde bazı sakıncaları ortaya çıkıncaya kadar, medrese mensupları ile halkın kaynaşması açısından faydalı yönleri de bulunmaktadır.<sup>35</sup>

II. Meşrutiyet döneminde özel olarak, ihtiyaç duyulan kalitede vaizlerin yetiştirilmesi amacı ile *Medresetü'l-Vâizîn*'in ve *Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba*'nın kurulmasının, esasen din eğitimi ve öğretimi konusuna verilen önemin bir sonucu olarak değerlendirmek gerekir. Diğer taraftan bu çalışmaları, medresenin mevcut sistemin yaşadığı asra ve gelişen topluma yeterli gelmediğini kabul etmesinin bir sonucu olarak da değerlendirmek mümkündür.<sup>36</sup>

1909 yılında medreselerin ıslahı konusunda çalışmalar yapmak üzere kurulan İslah-ı Medaris Encümeni, yüksek dereceli medreseleri, değişik şubelere ayırmış ve

<sup>33</sup> Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergâh Yay. Birinci Baskı, İst-1983, s. 133-154.

<sup>34</sup> Hüseyin Hatemi, "19. Yüzyılda Medreseler", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansk.* II, İletişim Yay. İst-1985, 502.

<sup>35</sup> Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara Üniv. Eğitim Bilimleri Fak. Yay. Ank-1989, s. 86.

<sup>36</sup> H. Atay, a.g.e. s. 302.

vaizlerin yetiştirileceği ayrı bir şubenin kurulmasını kararlaştırmış, programı da hazırlanmış, encümenin daha sonra dağılması üzerine şube açılmamıştır. Evkaf Nezareti, 1912’de kendisine bağlı olarak Medresetü’l-Vâizîn’i açmıştır.<sup>37</sup> 1914 yılına kadar medresenin pek başarılı olmadığı görülmüştür.<sup>38</sup> Daha sonra aynı zamanda Şeyhülislamlık makamınca Islah-ı Medaris Nizamnamesi yayımlanan diğer bir talimatname ile de hükümlere açıklık getirilmiştir.

Öğretim süresi dört yıl, yüksek dereceli bir medrese olarak düzenlenen Medresetü’l-Vaizin’in kuruluş amacı, “Kur’an-ın yüce hükümleri, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in sünneti dairesinde, güzel ahlakı ve islamın medeniyetin ilerlemesine hizmet eden hükümleri ile sosyal düzenin kurulmasına yardımcı olacak güzel öğütlerini insanlara öğretecek yol gösterici ve davetçilerin yetiştirilmeleri”<sup>39</sup> olarak ifade edilmiştir.

Medresetü’l-Vaizin’de 1915 yılında uygulanan ders programına göre, Mezhepler ve görüşlerine genişçe yer verildiği İslam dersleri 1.2.3.4. sınıflarda 2şer saat olarak okutulmuştur. Ayrıca Mezhepler Tarihi’nin dördüncü sınıfta bir saat olarak okutulan “Tarih-i Edyan” dersi içinde verilmiştir.<sup>40</sup>

Medresetü’l-Vâizîn, 1919 yılında, yine Evkaf Nezaretine bağlı olan Medresetü’l-Eimme ve’l-Huteba ile Medresetü’l-İrşad adı altında birleştirilerek Meşihat’a bağlı, Darü’l Hikmeti’l İslamiyye’ye bağlanmıştır.<sup>41</sup>

## 2. Medresetü’l-İrşad:

Bu medrese 1923 yılında Evkaf Nezaretine bağlı olarak kurulan Medresetü’l Vaizin ve Medresetü’l Eimme ve’l Huteba’nın birleştirilerek yönetimin Meşihata bağlı

<sup>37</sup> Mustafa Ergün, “II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islahat Çalışmaları”, Ank. Üniv. Dil Tarih Coğr. Fak. Dergisi, Sayı,1-2, Ank-1980, s. 86.

<sup>38</sup> “Medresetü’l-Vaizin”, *Sebilür-reşad Dergisi*, Sayı: 273, 5 Muharrem 1332 (3 Aralık 1913), s. 194-195.

<sup>39</sup> *Medresetü’l-Vaizin Nizamnamesi*, Dutur Tertibi, Sâni, VI, s. 212.

<sup>40</sup> *Ceride-i İlmîye*, yıl: 1, Sayı: 9 (Ocak 1915), s. 573-576.

<sup>41</sup> Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İst-1977, s. 164.

bir kurum olan Darü'l Hikmeti'l-İslamiyye'ye verilmesi ile kurulmuştur.<sup>42</sup> Medresetü'l-İrşad, ve *Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba* olmak üzere iki şubeye ayrılmıştır. Vaizin şubesi dersleri şunlardır: Tefsir, Hadis, Kelam, Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, Ahkam-ı Evkaf, Mezahib-i İslamiyye ve Turuk-ı Aliyye, Tarih-i Edyan, Ahlak, İslam Tarihi ve Siyer, Edebiyat-ı Arabi ve Farisi, Tarih-i Felsefe, İlm-i İctimai, Hıfz-ı Sıhha, Hitabet ve Mev'ize.<sup>43</sup>

### 3. Medresetü'l -Mütehassisîn:

II. Meşrutiyet döneminde, medrese eğitim ve öğretiminde ihtisaslaşmaya gidilmesi hususu üzerinde özellikle durulduğu ve bir takım çalışmaların yapıldığı bilinmektedir. 1911 yılında kurulması düşünülen medrese için hazırlanan programda son iki sınıfın Tefsir, Hadis, Fıkıh, Hikmet-i Kelam ve Ulum-i Diniyye Şubelerine ayrıldığı ve bu sınıflarda ihtisaslaşmaya gidilmesinin planlandığı görülmektedir.<sup>44</sup> 1914 İslah-ı Medaris Nizamnamesi'nin yayınlanmasından bir yıl sonra Medresetü'l-Mütehassisin adı ile öğretime başlamıştır.<sup>45</sup>

Yüksek dereceli medresenin üzerinde ihtisas öğretimin yapıldığı bu medreseyi bugünkü anlamda lisansüstü seviyesinde öğretim yapan bir kurum olarak değerlendirmek mümkündür.

1917 yılında hazırlanan kanun ve nizamname'de bu medrese ile ilgili bazı yeniliklerin yapıldığı görülmektedir. Medresenin adı, "Medrese-i Süleymaniye" olarak değiştirilmiştir. Tefsir-Hadis, Fıkıh, Kelam-Hikmet (felsefe) ve Edebiyat şubeleri olarak yeniden düzenlenmiştir.<sup>46</sup> Medresetü'l-İrşad programında ve Medresetü'l-Mütehassisîn'in ders programlarında da "Mezahib ve Turuk-ı İslamiyye" dersinin okutulduğu görülmektedir.<sup>47</sup>

II. Meşrutiyet döneminde İmam- hatip, vaiz yetiştirmek için kurulan Medresetü'l-Vâizîn, Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba gibi kurumlar ile şer'i

<sup>42</sup> *Ceride-i İlmîye*, yıl, 5, s. 51, (Kasım 1919), s. 1239.

<sup>43</sup> Osman Ergin, *a.g.e.* s. 164.

<sup>44</sup> Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi, B E O. No: 292277.

<sup>45</sup> *Ceride-i İlmîye*, yıl: 2, Sayı: 17, (Eylül-1915), s. 216.

<sup>46</sup> Osman Ergin, *a.g.e.* s. 164-165.

<sup>47</sup> Haydari-zade, *a.g.e.* s.14.

mahkemelere kadı yetiştirmek üzere yeniden düzenlenen Medresetü'l-Kudat'ı da ihtisas olarak değerlendirmek gerekir.

Bazı bilimlerde mevcut eserler yanı sıra yeni kitapların hazırlanması da gündeme gelmiştir. Nitekim Kelam ve Mezhepler Tarihi, Arapça, Hadis dersleri için yeni kitapların hazırlanması, Hadis kitabında ahlaki sosyal konulara dair hadislere özellikle ağırlık verilmesinin kararlaştırıldığı görülmektedir.<sup>48</sup> Kitapların yenilenmesindeki amaç, Kelam ve Mezhepler Tarihi gibi derslerde İslam inancının yanlış fikir akımlarını tanıyıp ileride din görevi alacak kişilere aktarmak, yanlışlığa düşmelerini önlemektir.

II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçiş süreci İslam Mezhepleri Tarihi'nin daha sonra şekillenecek olan metodolojisinin arkaplanını teşkil etmektedir. 1908'den sonra *Mezâhib ve Turuk-ı İslamiyye Tarihi ve Tarih-i Edyan ve Mezahib* derslerinin programlarda yer bulması, İslam Mezhepleri açısından kayda değer bir başlangıç olmuştur. Böylece erken dönemin ilmi disiplinlerinden olan ve asırlarca ihmal edilen bu ilim, Meşrutiyet'ten sonra müstakil bir bilim olma hüviyetini kazanmıştır.

II. Meşrutiyet, ülke ihtiyaçlarına göre bir eğitim sistemi geliştirme yolunda çaba gösteren bir arayış dönemidir. Bu dönemde hemen her alanda birçok karışıklıklar, yanlış uygulamalar ve istikrarsız düzenlemeler olmuşsa da yaşanan bu olumsuz tecrübeler sonraki dönemde işe yaramıştır. Cumhuriyet dönemi eğitim anlayışının ana çerçevesi bu dönemde ortaya çıkmıştır. Esasen eğitim öğretim kurumlarının tek elden yönetilmesi fikri, II. Meşrutiyet döneminde gündeme gelmiş ve tartışılmıştır. Cumhuriyet'ten önce Şer'îye ve Evkaf nezaretine ve Maarif nezaretine bağlı okular vardı. Bu iki farklı eğitim sisteminin kaldırılması ve eğitimin tek elden yürütülmesi yönünde programlar üretilmiştir. Geleneksel anlayışla eğitim-öğretimi sürdüren okullar Meşihat ve Evkaf

---

<sup>48</sup> *Daru'l Hilâfetil Aliye Medresesi Nizamname Ders Cetveli*, s. 14–15.



Nezaretine bağılı Sıbyan okulları ve medreselerdi. Tanzimat döneminde ortaya çıkan okullar ise önceki dönemden farklı bir şekilde Batı tarzı bir sistemi öngörüyordu.<sup>49</sup> Medreselerdeki program ilk kez 1908’de yenilenmiş, bu değişimin ardından ikinci islah ve yenileşme teşebbüsü 1325/1909’da gerçekleştirilmiştir. Medreselerdeki tedris süresi 12 yıl olarak belirlenmiştir.<sup>50</sup>

Meşrutiyet döneminde eğitim sisteminin yenilenmesi yönündeki çalışmalardan Din öğretimi de nasibini almıştır. Bu süreçte Din öğretimi, Dârü’l-Fünun İlahiyat Fakültesi, Dârü’l-Hilafeti’l-İslamiyye Medresesi’nin Kısım-i âli ve diğer medrese mezunları aracılığıyla yürütülüyordu. İlk defa 1316/1898 tarihinde Avrupada’ki benzeri dikkate alınarak dört yıllık ve 30 öğrenci kontenjanıyla Dârü’l-Fünun İlahiyat Fakültesi açılmıştı.<sup>51</sup> Dârü’l-Fünun bünyesindeki bu okulun eğitiminde takip ettiği sistemin medreseden farklı olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu yüzden 1911-1912’de yeniden düzenlenen Dârü’l-Fünun İlahiyat Fakültesi programına yeniden yer verilmiştir. Yeni hazırlanan programda da ilahiyatın temel alan dersleri istenen düzeye ulaşmamış, pedagojik formasyon derslerine ise hiç yer verilmemiştir. Dolayısıyla Dârü’l-Fünun da bulunan bu İlahiyat Fakültesi de beklenen kaliteyi yakalayamamış ve ihtiyacı karşılayamamıştır. Bu yüzden de 1914’de kapatılması kararı alınmıştır.<sup>52</sup>

II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e geçiş süreci bilim, kültür ve eğitim açısından sancılı olmuştur. Osmanlı son döneminde yürütölen modernleşme projesinde, halk kültürü ile aydınlar ya da yüksek kültür arasındaki farklılıklar giderilememiştir. Bunun

<sup>49</sup> Muhammed Şevki Aydın, *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni*, İst., 2005, s. 53-54.

<sup>50</sup> Osman Ergin, *Türk Maarifi Tarihi*, s. 123.

<sup>51</sup> Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İst., 1977, s.72-73.

<sup>52</sup> Aydın, *a.g.e.*, s. 69.

sebebi Osmanlı modernleşmesinin taban ve altyapı desteğiyle değil de aksine tavandan devlet eliyle ve bürokratik yolla gerçekleştirilmesidir.<sup>53</sup>

Osmanlı'nın son dönemlerinde Batılılaşma ve modernleşme ekseninde değişik düzey ve yapıda tepkiler oluşmuştur. Osmanlıcılık, İslamcılık Türkçülük ve Batıcılık olarak isimlendirilen bu oluşumlar, II. Meşrutiyet'ten sonra sistemleşmiş ve bazıları Cumhuriyet'in kuruluşunda etkili unsur olmuştur.

Osmanlıcılık düşüncesi, Osmanlı'yı oluşturan bütün kavim ve milletlerin, din, milliyet, ırk ve mezhep farkı gözetmeksizin adalet, hürriyet ve eşitlik ekseninde bir arada tutulmalarını sağlama amacıyla ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nde özellikle Türklerin yoğun olmadığı bölgelerde bu düşünce canlı tutulmaya çalışılmış ve bu şekilde farklı etnik unsurların adalet ve güven ortamında bir arada yaşaması hedefine yoğunlaşmıştır.

İslâmcılık düşüncesi ise özellikle Abdülhamid döneminde devletin resmi politikası haline getirilmiş, Müslümanların İslam'a sarılmalarını ve birlik ve beraberlik içinde hareket etmeleri hedefine odaklanmıştır. Bu düşüncenin geliştirilmesi ve hedefe ulaşılmasının yolu olarak da hilâfet kurumu ön plana çıkarılmıştır.

Türkçülük ise I. Dünya Savaşı yıllarında İttihatçılar tarafından bir devlet politikası haline getirilmiştir. Ziya Gökalp, bu düşünce sistemini Türkleşmek, Muasırlaşmak İslamlaşmak ilkeleri etrafında sistemleştirmiştir. Onun görüşleri 1912 sonrası dönemde devletin kültür siyasetinin temeli haline getirilmiştir. Bu düşünce,

---

<sup>53</sup> Osman Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Hititkitap Yayınevi, Ank.2008, s. 252.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin de temel politikalarından biri olmuştur.

Batıcılık düşüncesi de Batı'daki ilerlemeleri ve teknoloji alanındaki gelişmeleri öne çıkaran bir anlayış olmuştur. Buna göre Batı'nın üstünlükleri tartışılmaz bir gerçekliktir. Bu sebeple bu üstün medeniyetin sunduğu bilimsel ve teknolojik yenilikler alınmalı ve çağın gerisinde kalmaktan kurtulmalıdır. Geleneksel değerlerin ülkeyi kurtarma şansı yoktur aksine geri kalmışlığın önemli bir sebebidir. Batı'nın her yönüyle örnek alınmasını savunan ve ilk ortaya çıktıkları dönemde "Garpcılar" diye adlandırılan bu kesim, Osmanlı idarecilerinin savunduğu teknoloji ithalini yeterli bulmamış ve düşünce, bilim, sanat, mimari, siyaset gibi birçok alanda Avrupa'nın örnek alınması gerektiğini savunmuşlardır.

Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte Türkçülük ve Batıcılık akımları etki alanlarını genişletmişlerdir. Bilim ve düşünce alanı başta olmak üzere Batı eksenli bir anlayış biçimi ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşım tarzı, İslam mezhepleri çalışmalarında teşekkül edecek olan metodolojiye de yansımıştır.<sup>54</sup>

---

<sup>54</sup> Aydın, *a.g.e.*, s.256.

## BİRİNCİ BÖLÜM

### HAYDARİ-ZADE İBRAHİM EFENDİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

#### A-HAYDARİ-ZADE İBRAHİM EFENDİ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM:

Haydari-zade İbrahim Efendi, Osmanlı devletinin son devirlerinde, devlet-i aliyye'nin çöküş döneminde yaşamıştır. Osmanlı devleti çöküşe geçmeden önce, duraklama dönemi daha sonra gerileme ve son olarak ta dağılma dönemine girmiştir. Osmanlı'nın çöküşünü hazırlayan nedenler 1700'lü yıllara dayanmaktadır. En başta idari, mali iktisadi durumun bozulmaya başlaması, ordu ve donanmanın yeniden düzene konması gereği bu dönemde ortaya çıkmıştır. Hatta Avrupa ilim ve teknikte hızla ilerlerken Osmanlı askeri ve teknik sahalarda onlardaki ilerlemenin sırrını araştırmaya bu dönemde mecbur olmuştur. Daha sonra her alanda yenilik yapmaya başlanmıştır. Bu yenilikler zaman ilerledikçe etkisini göstermiyor, halk yeniliklere sahip çıkmıyordu. Hatta devletin her alandaki bu gerileyişine dur diyebilmek için Osmanlı tahtına, gayretli padişahlar çıkmıştır. Bütün bunlara birçok yerde meydana gelen isyanlar da dâhil olunca Osmanlı kendi düzenini koruyamaz hale gelmiştir. Böyle bir zamanda Türk ordusunun esasını teşkil eden yeniçerilerin modern askeri bilgi ve tekniğe kapalı ve uzak kalmaları, hatta bazı nedenlerden dolayı askerlikle münasebetlerini bile kesmeleri devletin sonunun gelmesini hızlandırmıştır.

Ondukuzuncu yüzyıla gelindiğinde ise kötü durumdan kurtulmak için kökten inkılâplar yapılmaya başlanmıştır. Tanzimat Fermanı (1839) ilan edilerek birçok alanda köklü yeniliklere gidilmiştir. Bu yenilikleri Islahat Hatt-ı Hümayün'ü (1856) ve I. Meşrutiyet (1876) takip etmiştir.<sup>55</sup>

Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı devletinde meydana gelen olayları ana hatlarıyla şu şekilde özetlemek mümkündür:

“I. Savaşlar yoluyla ve milliyetçilik hareketleri sebebiyle Balkanlarda meydana gelen huzursuzluk, buradan Anadolu'ya göçlerin olması ve toprak kayıpları.

<sup>55</sup> On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda meydana gelen olayların geniş bilgisi için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, VII, VIII, Ankara, 1976, 1977, 1983.

2. Osmanlı topraklarında üretimin azalması, dışarıdan alınan borçların artması, israf sebebiyle ekonomik bunalımlar.

3. Osmanlı devleti sınırları içerisinde yaşayan bütün halkı birbirine kenetleyen: Osmanlıcılık ve İslâmcılık gibi mefhumlardan sıyrılarak, Osmanlıyı bölmek isteyen gurupların, devletlerin aldatmacasına kapılarak milliyetçi cereyanlar ve materyalist fikirler arkasından gitme.

4. Müslüman olmayan bütün etnik unsurların ayaklanması ve hepsinin ayrı ayrı devlet olmak istemeleri ve bağımsız olma gayretleri.

5. Eğitim ve öğretimde eskiyi horlayarak, batıyı taklit ederek yeni düzenlemeler yapma ve kurumlar açma.

6. Bütün bunlara rağmen bölünme ve parçalanma arzusuyla, dünya devletleri tarafından yalnızlığa itildiği bir asır olması.<sup>56</sup>

Haydari-zade, siyasi ve fikri çalkantıların yoğun bir şekilde yaşandığı, toplumda yeni arayışların doruk noktasında olduğu bir zaman diliminde yaşamıştır.

Haydari-zade'nin yaşadığı devrin tespit olunan temel karakteristik özelliği genel hatlarıyla bunlardan ibarettir. .

---

<sup>56</sup> İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, 1972, IV, 132–330.

## B-HAYATI:

Ulema yetiştirmiş bir aileden Haydari-zade Asım Efendi'nin oğludur.<sup>57</sup> Hicri1863/Miladi 1864 tarihinde bugünkü Irak'ta Musul yakınında Erbil şehrinde doğdu.<sup>58</sup> Erbil'de Sibyan okulunda ilk eğitimini tamamladı. Özel öğretmenlerden sarf, nahiv, mantık, akaid, tefsir, hadis vs. gibi dersleri aldı

Adalet Bakanlığınca açılan sınavda pekiyi derece ile 1311/ 1893 tarihinde hâkimlik yapma yetkisini kazandı. 17 Eylül 1887'de Zâho, 29 Ocak 1890'da Cizre hâkimliği yaptı. 1306/1894 tarihinde Cizre sancağında mahkeme başkanlığı ve daha sonra savcılık görevlerinde bulundu. Cizrede ki görev süresi bitmeden Mardin'e gitti, ardından da görevine dönemeyeceğini bildirdiğinden yerine başkası gönderildi. Cizre'de iken üç ay kadar kaymakam vekilliği yaptı. 29 Temmuz 1894'te Cide Bidayet Mahkemesi reisliğine atandı. Bu görevden 13 Aralık 1895'te istifa etti. Ve on beş gün sonra Musul Vilayeti Merkez Bidayet Mahkemesi müddeiumumî muavinliğine tayin edildi. Ancak hakkındaki şikâyetler sebebiyle 29 Mart 1899'da görevinden uzaklaştırıldı.<sup>59</sup> 1318 / 1900 tarihinde İzmir payesine kavuştu. 8 Mart 1900' de Meclis-i Maarif Nazırlığı'nda görevler yaptı. 1320/ 1902'de Haremeyn- Muhteremeyn payesi ile taltif edildi ve 3. rütbeden Mecidi nişanı verildi. 8 Ağustos 1904'de Darül-Hayrı Ali müdürlüğüne atandı. 23 Ağustos 1908'de Diyarbakır merkez kadılığına atandı. İki yıl sonra 27 Haziran 1910 tarihinde Defter-i Hakani Şer'i memurluğuna getirildi. 17 Eylül 1327/1911 tarihinde Kadastro Mektebi Hukuk kısmı Mecelle öğretmenliğine tayin olmuştur. 1 Ekim 1916'da padişahın emri ile Darü'l-Hikmet-i'l İslamiyye üyeliğine atandı. 10 Teşrin-Evvel 1332/1916'da *Mezahib ve Turuk-ı İslamiyye* Dersi öğretmenliğine tayin olmuştur.<sup>60</sup>

Haydari-zade İbrahim Efendi, sadrazam Ahmet Tevfik Paşa'nın 11 Kasım (1337/1918)' de kurduğu hükümete Şeyhülislam olarak girdi. 12 Ocak 1919 tarihin de A. Tevfik Paşa Hükümetinin istifası üzerine 2 ay 1 gün süren birinci meşihatı sona erdi.

<sup>57</sup> *Türk Ansiklopedisi*, "Erbilli İbrahim Efendi" mad., M.E.B., Ank.1971, XIX, 505.

<sup>58</sup> Bkz. Abdülkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ayyıldız Matb. Ank.1972, s. 252; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, Kültür Bk. yay.1101, Başbakanlık Bas.1. Bask. Ank.1089, II, 978.

<sup>59</sup> Mehmet İpşirli- Kemal Beydilli, "İbrahim Efendi (Haydari-zade)" *DİA*, XXI, 297.

<sup>60</sup> Bkz. Altınsu, *a.g.e.* s.252; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, Zafer Matb. Medrese Yay.1980, II, 169; İsmail Hami Danişmend, *Osmanlı Devlet Erkânı*, Türkiye Yay.İst.1971, s.163-164.

Tevfik Paşa'nın sadaretinde (13 Ocak 1919) tekrar şeyhülislam olmuştur.<sup>61</sup> Bu görevinden 3 Mart 1919 tarihinde istifa etmiş, Ali Rıza Paşa hükümeti sırasında 2 Ekim 1919'da üçüncü defa şeyhülislam olmuştur.<sup>62</sup> İbrahim Efendi'nin 3.Meşihatı, hükümet üyelerinin 3 Mart 1338/1920 de istifasıyla son buldu.

Tevfik Paşa'nın son istifasından sonra Haydari-zade'nin Meclisi Vükelâ'ya adaylığı bizzat Ahmed İzzet Paşa tarafından yapılmıştır. “Erdem ve kültürüyle gerçekten gözleri dolduran Haydari-zade'nin konuşmaları teselli verici idi” kayıtları, paşanın olumlu izlenimleri arasında yer almakla beraber<sup>63</sup> İslam âlemiyle irtibatın canlandırılması ve Ankara Hükümetiyle uzlaşmaya aracılık etmesi, dolayısıyla hilâfetin korunmasını sağlayacak teşebbüslerde bulunulması hususunda kendisinden umduğu yardımları göremediğine dair olan hayal kırıklığını da dile getirmiştir.<sup>64</sup>

Salih Hulusi Paşa'nın 8 Mart 1338/1920'de kurduğu hükümete İbrahim Efendi 4. kez şeyhülislam olarak katıldı.<sup>65</sup> Hükümet üyelerinin 2 Nisan 1920'de istifasıyla şeyhülislamlığı da sona erdi.<sup>66</sup>

Salih Paşa'nın kuracağı hükümette meşihat makamının kimin tarafından doldurulacağı hususu bir müddet askıda kalmış ve Haydari-zade'nin adaylığı başlangıçta Vahdeddin'in kendisine infial sebebiyle söz konusu olmamıştır. Bu infialin, Haydari-zade'nin telif ettiği *Mezahib ve Turk-ı İslamiyye Tarihi* adlı eserini Ali Rıza Paşa hükümetinde Şeyhülislam iken, padişah ve veliahda takdim ettiği nüshaların bir yanlışlık eseri olarak değişmesinden ve veliahda takdim edilen nüshanın Vahdeddin'in eline geçmiş olmasından, bu nüshadaki ithaf cümlelerinde padişahlara mahsus tabirlerin kullanılmasından ve veliahdın tahta çıkacağı günü, devlet ve milleti selâmete erdirecek mutlu bir gün olarak telakki ettiğine dair kayıtlarından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.<sup>67</sup> Haydari-zade, Mâbeyn'e birçok defa telefon açıp adaylığının âkibetini sormakla geçen sıkıntılı bekleyişleri neticesinde, “Aramızda bir macera oldu” diyen ve şahsi infialini

<sup>61</sup> İbnü'l-Emin Mahmut Kemal İnâl, *Son Sadrazamlar*, İst.1969, s.172; Yılmaz Öztuna, *a.g.e.*, s. 978; İsmail H. Danişmend, *a.g.e.*, s.163; M.Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, Ahmet Sait Matb. İst.1944, IV, 85–86, IV, 193,197.

<sup>62</sup> İbnü'l-Emin, *a.g.e.* s.211.

<sup>63</sup> Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, II, 124–125.

<sup>64</sup> Ahmet İzzet Paşa, *a.g.e.* II, 226.

<sup>65</sup> Altınsu, *a.g.e.*, s. 252; Öztuna, *a.g.e.*, II, 978; Sadık Albayrak, *a.g.e.*, II.169.

<sup>66</sup> İbnü'l-Emin, *a.g.e.*, s. 2123, Öztuna, II, 978.

<sup>67</sup> Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 5.Baskı, Ank., 1984, s. 255–256.

siyasi işlere karıştırmak istemediğini beyan eden Vahdeddin'in izin vermesiyle Salih Paşa Hükümetine dâhil olabilmisti.

Dört meşihat süresi toplam 9 ay 20 günü bulmaktadır.<sup>68</sup> Osmanlı Devleti'nin 126. şeyhülislamıdır. Son görevinde bulunduğu sıralarda, İstanbul işgal kuvvetleri tarafından işgal edilmişti. Kuvay-ı Milliye'nin dağıtılması esasına dayanan bir beyannamenin hükümetçe yayınlanması işgal kuvvetlerince istendiğinden hükümetle birlikte Şeyhülislam İbrahim Efendi'de istifa etmiştir.<sup>69</sup>

Haydari-zade İbrahim Efendi, saltanatın kaldırılmasından sonra 1923 yılında Bağdat'a göçtü. Oğlu Davut Paşa<sup>70</sup> 1965 de Irak'ta Maarif veziri yani Milli Eğitim Bakanı olmuştur.<sup>71</sup>

Dönemin oldukça karışık siyasi çalkantıları içinde İbrahim Efendi hakkında devrin siyaset adamları farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. İttihatçılar'ın eski Maliye nazırı Cavid Bey'e göre Tefik Paşa'nın kurduğu ilk kabinede yer alan Haydari-zade, aynı kabinedeki Maliye nazırı Abdurrahman ve Evkaf Nazırı (Kambur) Ahmed İzzet beyler gibi hem değersiz bir şahsiyeti hem de bir "intikam adamı" idi.<sup>72</sup>

Hükümeti kurma görevi Tefik Paşa'ya verildiğinde uygun bir şeyhülislam bulunmasında zorluk çekilmiş, Tefik Paşa meşihata eski Mısır kadısı Yahya Reşid Efendi'yi getirmek istemiş, ancak bu zatın iki yıl önce vefat ettiği anlaşılmıştı. Şeyhülislam adayı olarak Hazine-i Hassa umum müdürü Refik Bey'in aracılığı ile saraya davet edilen Encümen-i Teftiş ve Muayene eski üyelerinden Esad Efendi'nin de bunamış olduğu haberi alınınca Darü'l-hikmeti'l-İslamiyye üyesi olan İbrahim Efendi'ye şeyhülislamlık yolu açılmıştı. Kendisi henüz meşihat makamına gelebilecek nitelikte olmadığı gibi fukahadan da değildi. Doğu edebiyatına ve İslam Tarihine vâkıf, "cerbeze-i lisana mâlik"<sup>73</sup> olarak nitelendirilmekteydi. Nitekim başka bir münasebetle kendisine kızan Vahdeddin, "Hiçten bir adam iken iki defa meşihat makamına getirdik"

<sup>68</sup> Danişmend, *a.g.e.*, s.164, Altınsu, *a.g.e.*, s. 253.

<sup>69</sup> Danişmend, *a.g.e.*, s.164, Altınsu, *a.g.e.*, s.253, Pakalın,*a.g.e.*, IV, 339.

<sup>70</sup> Öztuna, *a.g.e.*, s. 978.

<sup>71</sup> Altınsu, *a.g.e.*,s.253, Öztuna, *a.g.e.*, s. 978.

<sup>72</sup> Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Ankara,1998, I, 78–79.

<sup>73</sup> Türkgeldi, *a.g.e.* s.163.



demmiştir.<sup>74</sup> Aynı kabine de yer alan Kürt İzzet Bey'in Evkaf Nezareti'ne tayinini hemşerilik alakasıyla desteklemiştir. İzzet Bey, Kürtler nezdinde itibarı ve arkasında 5000 kürt olduğu mülahazasıyla kabineye alınmıştır.

Kürt Teâli Cemiyeti'nin faaliyetlerini ele alan hükümet Van, Diyarbakır ve Bitlis'te meydana gelen olayların İngilizlere işgal bahanesi verebileceğinden çekinmekteydi. Bu konuda tavsiyelerde bulunmak ve Kürt cemiyetlerinin gereksizliğini anlatmak üzere bölgeye memurlar gönderilmesinin gereği üzerinde durulmuş ve bölgeye asker ve para yollanmasının zorluğu görüldüğünden cemiyetle irtibata geçilmesine karar verilmişti. Haydari-zade'nin bu iş için kurulan heyete bu kimliğinden istifade edilmek üzere tayin edildiği anlaşılmaktadır. Bu durum, kendisinin aniden şeyhülislamlığa yükseltilerek diğer hemşerileri yanında kabineye girmesinin pek tesadüfi olmadığı hususuna başka açıdan açıklık getirmektedir.

Arapça ve Farsça bilen Haydari-zade'nin dini meselelerden ziyade siyasetle ilgilenilen son dönemin ağır gelişmeleri içinde şeyhülislam olarak katıldığı hükümetlerde belirli bir kesimin kimliğini taşıyarak ağırlığını hissettirdiği, olup bitenlere “ümmü'l-hadis” unvanıyla anılacak kadar vakıf olduğu anlaşılmaktadır.<sup>75</sup>

Medine'de hicri 1349, miladi 1933 yılında vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.

---

<sup>74</sup> Türkgeldi, *a.g.e.* s. 255.

<sup>75</sup> Türkgeldi, *a.g.e.* s. 262.

## C-FİKİRLERİ VE ESERLERİ

36. Osmanlı padişahı VI. Mehmet Vahideddin'nin ve Osmanlı devrinin 126. şeyhülislamı Haydari-zade İbrahim Efendi, ileri görüşlü bir kişiydi. Bir gün Sultan Vahideddin, kendisine ahvali durumu sorunca; “Vahdet-i vücud gibi vahdet-i cunud olmuş, buradaki askerle Anadolu'daki asker birleşmişler, eski sadrazamlar padişah uğruna kendilerini feda ederlerdi. Efendimiz... Sadrazam uğruna, nefsi şahanenizi feda ediyorsunuz.”<sup>76</sup> Cevabını vererek, Sultan Vahideddin'nin, Damat Ferit Paşa'ya olan tutkunluğunu iğneleyerek belirtmiştir.

Haydari-zade İbrahim Efendi, şeyhülislam görevini ifa ederken İstanbul'a Amerikalı bir gazeteci grubu gelmiş ve kendilerine bir takım sualler sorulmuştu. Mesela, “Acaba Osmanlı Devleti'nin gerilemesine yalnız dini hususlardaki alakasızlık mı sebep olmuştur yoksa bunun başka sebepleri de var mıdır?” sorusuna şeyhülislam Haydari-zade İbrahim Efendi şöyle cevap veriyor; “Emevi ve Abbasilerden sonra üçüncü bir hilafet hanedanı olmak üzere kurulan ve İslam âlemine eserleri ile sabit olduğu üzere selefi bulunan ve o iki hanedandan daha ziyade güzide hizmetler yapmağa muvaffak olmuş olan Osmanoğulları Hanedanı esasında büyük bir dini salâbete malik olmakla birlikte gerek Selçukluların gayretli eserleri ve gerekse bu sülalenin dine verdiği ehemmiyetin sonuç olarak dini maarifi o vakte göre gayet esaslı bir surette kurulmuş bulunan Anadolu'da saltanatlarının temelini kurmuş ve dini hizmetleri ve bilhassa bütün meselelerde şeriatın yüce hükümlerine tevessül ve riayeti İslam ufuklarında en iyi bir tesir meydana getirdiği cihetle fetihlerinin sahası günden güne genişleyerek az bir zaman zarfında bütün Arabistan ile Haremeyn-i Muhteremeyn'i ve Kürdistan'ı memleketlerine dâhil etmeğe ve İslam hilafeti gibi mühim ve mukaddes bir vazifeyi de kazanmağa muvaffak olmuş ve bu suretle o hanedan hususi bir siyasi meslek takip etmiş oldukları için Muhammed (s.a.s)'in bayrağı altında toplanmış olan muhtelif unsurlarından teşekkül eden İslam kuvvetleri tereddütsüz muhteşem Osmanlı bayrağı altında toplanmayı cana minnet addetmiş ve dinin yükselmesi uğruna ve bu hanedanın hizmetinde canlarını feda etmeyi en önde gelen bir vazife addetmişlerdir.”

---

<sup>76</sup> İnal, *a.g.e.*, s. 271-72.

“Ne zaman ki Avrupa’da fen özel bir ilim halini kazanmış olmakla beraber garb devletlerinin sanayi ve iktisadi terakkileri de galibiyetlerini takviye edecek bir dereceye vasil oldu. Derhal Avrupa’nın sınaî ve iktidarı bakımından takip etmiş oldukları terakki yoluna sülük etmesi şeriatın bir vecibesi iken, coğrafi mevkiinin kendisine temin etmiş olduğu vaziyete ve devletlerin rekabetine itimat ederek bu mühim noktalardan gaflete düştüğü için devletin geçmiş kudret ve azameti itibari ile günden güne düşmeye başladı. Çünkü Kuran-ı Kerim’in her ayetinden istidlal olunacağı üzere hitap buyrulmuş ve düşmanlığı umulan devletlerin tasallut ve galibiyetlerini daimi şekilde tetkikle ona göre müdafaa ve mücadele vasıtalarına koşmak ve dünyanın her tarafında mevcut bütün ilim ve irfanı tetkik ve araştırıp çalışma yolunu takip ile âlemde mevcut ilim ve sanatları öğrenmek, ticaret ve ziraat işlerine sülük eylemek hususlarını müteaddit yerlerde defalarca ve tekidli bir şekilde emir buyurmuşlardır.”

“İşte biz, dinin emretmiş olduğu bu ve buna benzer birçok ahlaki, siyasi ve içtimai faziletlerden gafil olduğumuzdan istifade ile felaketimiz hususi siyasetlerinin bir meyvesi addeden bazı devletler muhtelif sebepler icat ederek devletin dâhili işlerine müdahale ve Müslüman olmayan unsurları Osmanlı Devleti’nden uzaklaştırmaya muvaffak olarak vaziyetimizi bu hale getirdiler. Ve ne zaman devlet hakiki bir ıslahat icrasına teşebbüs etti ise açık ve gizli bir takım engellerin ihdası suretiyle kurtuluş ve terakkimize engel oldular.”

“Mamafih devam eden bunca musibetlerden İslam âlemince mühim bir uyanışın vücuda geldiği ve yeryüzündeki Müslümanların manevi bağlar ve dini cezbelere sonucu olarak Hilafet makamı etrafında tazim ve ihtiram sesleri gittikçe yükselmekte olduğu da inkâr edilemez.”<sup>77</sup>

Ne yazık ki Haydari-zade İbrahim Efendinin bu görüşleri birkaç sene sonra satırlarda kalan samimi duygulardan ileriye geçemediği görülecektir. Sonra Türkiye’yi terke mecbur oldu.<sup>78</sup>

Vehhabilik mezhebi konusunda da; “Vehhabi mezhebi, Ehl-i Sünnet ve cemaat’in eski Hanbelî kısmından çıkmış bir mezheptir. Bu mezhep I.Sultan Hamit

<sup>77</sup> *Ceride-i İlmîye*, Yıl, 5, sayı: 51, s. 1622–23, Rebiülevvel, 1338/1920.

<sup>78</sup> Albayrak, *a.g.e.*, II, 172.

zamanında ortaya çıkmıştır. Bu mezhebin müessisi Muhammed b. Abdülvehhab isimli kişidir. Hanbelî fıkhnı babasından öğrenmekle beraber küçüklüğünden beri de tefsir, hadis, akaid gibi şer’i ilimleri öğrenmiş fakat belirli bir metot vs. ile öğrenmemiş olduğundan dolayı ayetler ve hadislerin zahirlerine uymaktan başka bir şey tanımamış ve bu hal ise kendisini dini işlerde tek başına bir taassuba maruz kalmıştır.<sup>79</sup> Hanbelî mezhebi’nin büyük âlimlerinden İbn Teymiyye ile ona tabi olan İbn Kayyim’in yollarını, görüşlerini taklit etmiştir<sup>80</sup> demektir.

“İbn Teymiye ile İbn Kayyim de Muhammed’in tekfiri gerektirici saydığı filleri şirk çeşidinden saymışlarsa da kastettikleri (şirki esgar) demek olup yoksa Allahın affetmeyeceği (şirki ekber) değildir. Çünkü Cenabı Hakk’ın mağfîret etmeyeceği büyük şirk İslam dininden çıkmak demektir ki, putlara veyahut ateşe veya başka şeylere ibadet etmek, mahlûkattan birini Cenabı Hak’dan gayriye iltifat etmek demektir. İnsanoğlu bir vakit bundan uzak kalamaz. Resul ve enbiya-i izam hazretleri Şirk-i Celi’den uzak oldukları halde Şirk-i Hafiden kurtulmak için Cenabı Hakka tazarru ve niyaz ede gelmişlerdir. Elhasıl Şirk-i Hafinin çeşitleri olup nefse ve şehvata tabi olmak bir çeşit şirki hafi olduğu gibi, riya da şirk-i hafidir. Ameli iptal eder, derler.”<sup>81</sup>

Muhammed b. Abdülvahhab’ın yasaklamış olduğu şeylerden biri de Evliya-ı Kiram Hazretlerinin mezarları üzerinde yapılan yaldızlı, süslü kubbelerdir. Muhammed b. Abdülvahhab’ın içtihadına göre tütün kullanılması da haramlardandır.<sup>82</sup>

İslam fırkalarının iyiliği emretmek, kötülüğü yasaklamak prensibi hakkındaki görüşleri de İbrahim Efendi, “*Emr bi’l Ma’ruf ve Nehy ani’l-Münker*” adlı makalelerde zikretmektedir.<sup>83</sup> “İslam mezhepleri ve fırkalarının hepsi iyiliği emretmek ve kötülüğü yasaklamak görevinin vücubunda ittifak etmişlerdir. Ancak Ehl-i Sünnet’e göre bu vücub, farz-ı kifaye çeşidinden olup bu farz, bir fert veya bir cemaat tarafından ifa olunursa diğerlerinden düşer, sakıt olur.”<sup>84</sup>

<sup>79</sup> Haydari-zade, “Vahhabilik”, *Sebilü’r-Reşad Dergisi*, XVII, sayı: 441, Ay, 9, Yıl:1335, 203–205.

<sup>80</sup> Haydari-zade, “Vahhabilik-3”, *Sebilü’r-Reşad Dergisi*, XVIII, sayı. 443, Ay: 10, Yıl:1335, 203–205.

<sup>81</sup> Haydari-zade, “Vahhabilik-4”, *Sebilü’r-Reşad*, XVIII, sayı: 448, Ay:11, Yıl:1335, 64–66.

<sup>82</sup> Bkz. *Sebilü’r-Reşad*, “Vahhabilik-4”, XVIII, sayı, 448, Ay: 11, Yıl:1335, 66.

<sup>83</sup> *Sebilü’r-Reşad Dergisi*, “Emr bi’l Ma’ruf Nehy Ani’l-Münker-1” Ay: 9, Yıl:1334, XVII, sayı: 368, s.65 vd.

<sup>84</sup> *Sebilü’r-Reşad Dergisi*, XVII, sayı. 368, Ay: 9, Yıl:1334, 65.

Sa'd b. Ebi Vakkas, Usame b. Zeyd, İbn Ömer, Muhammed b. Müslim vs. gibi ashtaptan bazıları ile Ahmed b. Hanbel ve emsali gibi muhaddisten sayılan bazı zatlar, münkerin değiştirilmesi için kalp ve lisan gibi azaların kullanılmasına kadar cevaz veriyorlarsa da bu konuda elle düzeltmek gibi bir tepkinin verilmesine müsaade etmemişlerdir. Bekir İbn Keysan da buna kaidir. Genellikle Revafız da bu görüştedir. Ancak Revafız bu görüşü hadisede bir natıkın huruç etmemiş olmasıyla kayıtlıyor. Ve “Bir natık ve emir sahibinin hurucu halinde kendisiyle beraber savaşmak vaciptir” diyorlar. Ehl-i Sünnet‘den birçok grup ve Mutezilenin hepsi, Hariciler ve Zeydiyye fırkalarına göre münkerin değiştirilmesi kati suretle kılıç çekmeye ihtiyaç gösterir ve bu iddia ile meydana atılan hak ehli de münkeri izale ile muzafferiyet teminden meyas olmayacak bir kemiyet ve keyfiyette olursa o vakit münkerin değiştirilmesi bir farz mahiyeti kazanır. Yoksa adeden az oldukları gibi muzafferiyet ümidi de zayıf olsa o halde elle değiştirilmesi müsait bir zamana ertelenmesi icap eder.<sup>85</sup>

İbrahim Efendi'nin şiiri de sevdiği, dualarını da bu şekilde yaptığı bilinmektedir. Mesela:

Ya Amirun- Nikâh veya Nahi's- Sifah,

Ya maniul mahrem, ya mu'til Mübah.

(Ey nikâhı emreden, zinayı yasaklayan, ey haramlara engel olan ve helallerin yapılmasını isteyen )

Ya men bihi'l Henâi veya men bihi's-surûr

Ya men bihi'l-felah ya men bihi's- Salah.

(Ey kendisiyle sevinç olan, kendisiyle kurtuluşa erilen, kendisiyle rahata ulaşılan Allah'ım)

Sensin kulub-i nâsa koyan havfû dehşeti

---

<sup>85</sup>, Haydari-zade, “Emr bi'l Ma'ruf ve Nehy Ani'l-Münker”, *Sebilü'r-Reşad Dergisi*, XV, sayı: 368, Ay: 9, Yıl:1334, 65–66.

Sensin veren tabiata sabru metaneti.

(Sensin insanların kalplerine dehşetli korkuyu koyan, sensin insana sabır kuvvetini veren.)

Galib eden de sen, bizi mağlûb eden de sen,

Senden bulup saadeti, senden felaketi.

A'malimizde gerçi hatakar ve mücrimiz

Geçmez ne olsa vus'at afvu inayeti

(Amellerimizde hatalıyız, suçluyuz. Affın ve inayetin olmasa amellerimizin hiç kıymeti yok Allah'ım)

Rahmet et, bu din ve devlete, lütfün kıl,

İslam'dan bu bari kıran musibeti.

Te'dib ise muradın ilahi, yeter, yetiş,

Bu ümmeti Muhammede aç bab-ı Rahmeti...<sup>86</sup>

“Emr bil maruf ve nehy anil-münkeri teşkil eden rükünler: Muhtesip yani münkeri muaheze ve inkâr eden kimse, muhtesip aleyh, yani yasak fiili yapan kimse, muhtesip fih, yani kötü fiil, ihtisap, yani kötü fiili muahezeden ibaret olmak üzere dördtür. Bunlardan her biri bir takım şartlara ve kayıtlara tabidir. Muhtesib'in mükellef, Müslüman, muktedir olması şarttır. Muhtesibin bu şartlara haiz olması lazım olduğuna göre delinin, vasînin, kâfirin, acizin muhtesip tarifinin dışında olması lazımdır. Muhtesibin mükellef, mümin adil, olması şarttır.”<sup>87</sup>

<sup>86</sup> Saltanat hanedanı arasında meydana gelen bir anlaşmazlık münasebetiyle Şeyhülislam Haydari-zade tarafından okunan bir duadır. Bkz. *Sebilü'r-Reşad Dergisi*, XIX, sayı: 462, Ay, 4, Yıl:1336, 230

<sup>87</sup> Haydari-zade, “Emr bi'l Ma'ruf ve Nehy ani'l-Münker-2”, *Sebilü'r-Reşad*, Ay: 9, Yıl:1334, XV, sayı, 370,108.

Haydari-zade İbrahim Efendi'nin “*Mezahib ve Turuk-ı İslamiyye*“ adlı eserinin Medresetü'l- İrşad, Medresetü'l-mütehassisinde okutulduğu bilinmektedir.<sup>88</sup> Bu eser Evkaf-ı İslamiyye Matbaası'nda basılmış (İstanbul 1335), ayrıca Rekin Ertem tarafından sadeleştirilerek İslam Mezhepleri ve Tarikatları Tarihi adıyla yayımlanmıştır.(İstanbul–1981) İslam'da itikadi ve fikhi mezhepler, bunların ortaya çıkış sebepleri, nübüvvet ve bidat konularının ele alınmıştır.

Haydari-zade İbrahim Efendi'nin “*Mezahib ve Turuk-ı İslamiyye Tarihi*” adlı eserinden başka *Ruya* (İstanbul–1329), *Terkib-i Bend* (İstanbul–1330) ve *Irak Ordusuna Hitap* (İstanbul–1335) adlarını taşıyan küçük hacimli manzum eserleri de basılmıştır. *Ruya*'da, son yüzyılda büyük gelişme gösteren Batı dünyası karşısında gerileyen İslam âleminin içinde bulunduğu zafiyeti anlatan ve aynı konuyu *Terkib-i Bend*'de de ele alan Haydari-zade, *Irak Ordusuna Hitap* adlı eserinde Bağdat'ın eski ihtişamına, bir Osmanlı eyaleti olarak Irak'ın gösterdiği parlak gelişmeye ve bölgenin İngiliz İşgaline uğramasına temas ettikten sonra Osmanlı halifesinin Irak halkına ve Osmanlı ordusuna yaptığı hitabını duygulu mısralarla ifade eder. Haydari-zade İbrahim Efendi'nin “Vahhabilik” ve “*Emr bi'l-Ma'ruf ve Nehy Ani'l-Münker*” konularında birçok makaleleri ve yazıları vardır.<sup>89</sup>

<sup>88</sup> Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Matb. İst.1977, s.164–65; *Ceride-i İlmiye*, Yıl. 2, sayı.17, s.226, (Eylül–1915).

<sup>89</sup> “Vahhabilik–1,” *Sebilü'r-Reşad Dergisi*, XVII, sayı, 441, Ay: 9,Yıl:1335, 203–205, “Vahhabilik–2” *Sebilü'r-Reşad*, XVII, sayı: 442, Ay: 9, Yıl:1335, 216-18 “Vahhabilik–3”, *Sebilü'r-Reşad*, XVIII, Sayı: 443, Ay:10,Yıl:1335, 3-5 “Vahhabilik–4”, XVIII, sayı: 443, Ay:11,Yıl:1335, 64–66, *Emr bi'l Ma'ruf ve Nehy Ani'l-Münker*, *Sebilü'r-Reşad*, Yıl:1334, Ay: 9, XV, sayı: 368, 65–66.

## İKİNCİ BÖLÜM

### MEZAHİB VE TURUK-I İSLAMİYYE TARİHİ

#### ESERİN FİHRİSTİ

İnsanların Bir İnancı Taklit Suretiyle Ondan Doğan Sonuçlar.....	3
-İnsanların Kudret-i Fatıra-i Rabbanîye'yi keşf ve tayin için kaç yola müracaat ettiği.....	5
-İbnu'l-Mutahhar ile Nasîr et-Tusi'nin (Seteferiku) hadisi hakkındaki görüşleri.....	6
-Mu'tezile, Mürcie, Şia, Havaric fırkalarından Ehli sünnete en yakın ve en uzak olan fırkalar ve 4 firkanın dayandıkları usul.....	17
-Nübüvvetin şer'an ve aklen gerekli olması ile zuhûr sûreti ve islamdan önce cari olan nikah çeşitleri.....	9
-İslamiyet'in çeşitli fırkalara ayrılmasının sebebi ve İranlılar.....	15
-Zü'l-Huveysıra denilem Hurkûs b. Züheyr'in peygamberin huzurundaki olayı	19
-Asr-ı Saadette Kader Meselesi.....	20
-Peygamber'in Hastalığı ve Vasiyet meselesi, Hz. Ömer.....	22
-Bütün vasiyetler Cenabı Risaletpenahi'den olup ihtilafı meselelerin ikincisi Usame'nin kumandasında bulunan ordunun sevki meselesi ve defin olayındaki ihtilafın giderilmesi.....	22
-Dördüncü ihtilafı teşkil eden İmamet meselesinin giderilmesi ile İmametın şer'i mahiyeti.....	25
-İmamın tayini meselesinde şer'i görüşler ve imametın şartları.....	27



- İmamın Kureyşliliği konusunda İslam fırkalarının görüşleri ve Osmanogullarının hilafeti ..... 29
- Biat akdinin sıhhat yönü hakkında İslam alimleri ve araştırmacılarının muhtelif görüşleri ve her birinin bu konudaki delilleri ve biat akdinin en faziletli en sahih olan yolu ..... 32
- Efdal olanın imameti meselesi ve İslam fırkalarının bu konudaki görüşleri ve delilleri..... 35
- İki imamın bir zamanda şer'an caiz olup- olmadığı hakkında İslam fırkalarının görüşleri ve delilleri ..... 38
- Efdaliyet meselesi ve İslam fırkalarının görüş ve içtihadları ve fazl kelimesinin içermiş olduğu mana itibariyle kaç kısma ayrıldığı..... 40
- Ashabı Kiram'ın ihtilafa uğramış olan efdaliyetleri ve bu konudaki görüşler ile her birinin bir diğeriine karşı ortaya attıkları deliller..... 43
- Hz. Ali ve Hilafet meselesi, Şia âlimleri ile Ehl-i sünnet'in bir diğeriine karşı ortaya koydukları deliller..... 50
- Fedek meselesi ve Şia alimleri ile Ehli sünnet'in bu konudaki görüşleri ve Fedek karyesi hakkında sonraları yapılan muamele..... 50
- Zekât vermek istemeyenlerle savaşın cevazı ve cevaz olmayacağı hakkında zuhur etmiş ihtilaf ile Ebubekir ile Ömer'in bir diğeriine muhalefet olarak yaptıkları hareketlerin sebepleri..... 64
- Hz. Ömer'in hilafete tayin şekli ve bu konuda zuhur etmiş olan itirazlar, Şia âlimleri ile Ehl-i Sünnet'in bu konudaki ifadeleri ve delilleri, Mut'a meselesi ..... 65
- Hz.Ömer'in şehit edilmesinden sonra Şûra işinde olan ihtilaf ve Hz. Osman'ın hilafete tayin şekli..... 70

- Şûra'nın İslami hükümlere göre şer'i mahiyeti ve meşveret usulü ile Arap kavminin münasebeti, Meşveret'in Resulullah tarafından tatbiki, Meşveret usulü hakkında sair İslami hükümlerde olduğu gibi bir kaide oluşu ve kabul edilmemesinin sebepleri..... 74
- İslam'dan önce Arap kavminin Hılfu'l- Fudul hadisesi ve Hz. Hüseyin'in de bu hadiseyi örnek göstermesi..... 78
- Hz. Osman'ın özel halleri..... 79
- Hz. Ali'nin hilafet makamına geçmesinden sonra meydana çıkan ihtilaflarla onun sonucunda meydana gelen Cemel, Sıffin, Nehrevan muharebelerinin meşru olup – olmadığı hakkında İslam fırkalarının görüşleri, kimin “Müctehid-i Musib” ve kimin “Müctehid-i Muhti” olduğu ..... 80
- Hata eden müctehid hakkında şer'i hükümler ..... 94
- Sıffin, Cemel muharebeleri hakkında susmayı ve uzaklaşmayı seçmiş olan zatların görüşleri ..... i95
- Hz. Ali'nin şahadetinden sonra ihtilafların kaç kısma ayrıldığı ve her kısma göre sonuçları..... 96
- Ashab-ı Kiram'ın ilahi sıfatlar hakkındaki görüşleri ve bu konuda dayandıkları kaynaklar, Şia ve Havaric'in zuhur tarihleri ..... 96
- Mabed el-Cüheni'nin Kader ile ilgili olan ilmi nazariyesi ile ortaya çıkması, Hasan-ı Basri ve Amr b. Ubeyd ile Selefîyye'nin bu konudaki hareket çizgileri ..... 97
- Cehm b. Safvan'ın meydana çıkması, Mürcie mezhebinin esaslarının vaz'ı Mu'tezile mezhebinin meydana çıkması ..... 99
- Abdullah b. Said el- Küllâb'ın Cehmiyye ve Mu'tezile'ye karşı takip etmiş olduğu hareket tarzı, Kerramiyye'nin çıkması ..... 100
- Karamita'nın meydana çıkışı, Bağdat'ta Büveyhoğulları ve Şia ..... 101

- Afrika ve Batı diyarında Fatimi halifelerinin kuvvet kazanması ve hilafeti ilanı 102
- El-Mütevekkil'in hilafetinin Mu'tezile'nin şaşasını tersine çevirmesi, Selahaddin-i Eyyubi'nin Mısır'ı istilasını ..... 103
- İslam fırkalarının bölümleri ve sayıları hakkında ilmi kayıtlar ..... 103
- Seteferiku hadisi hakkında Avrupa Tarihçilerinden Dozi'nin sözü, İslam alimlerinin ilmi araştırmaları, Ehl-i Sünnet ve cemaat'in dört mezhebe ayrılmasının sebepleri, Kıyas'ın esaslarıyla caiz oluşu, Ehl-i hadis ile Ehl-i kıyas. .... 105
- İctihadın Şartları. .... 114
- Tabiin arasında içtihadı ihtilaflara zamanının siyasetinin müdahalesi, Ehl-i Beyt'ten Muhammed b. Abdullah'ın ayaklanması ve öldürülmesi, İmam Malik'in Medine sokaklarında teşhir ve dövülmesi. .... 118
- Harun Reşid'in Ebu Yusuf'u ve Hakemü'l- Murtaza'nın Yahya b. Yahya el-Kesiri Kadı'l- Kudata tayin etmeleri ve bu tarihlerden sonra dört mezhebin yayılmaları. 120
- Selahaddin-i Eyyubi'nin Eş'ariyye itikadına hizmeti ve o itikada olan sevgisinin sebepleri..... 125
- Dört mezhebin şu andaki yayılma çizgisi..... 126
- Mısır'da Kıraat ilmi ve fikhın talim tarihi ve yayılması, hadis talebi için Mısır'dan Irak'a hadisleri tedvin edenlerin kaydı, Hadis-i şerifleri. .... 127
- Müceddid hadis şerifi hakkında ilmi araştırmalar ve bu münasebetle bazı meşhurların isimleri. .... 128
- Safedî'nin Araştırması..... 134
- Bid'at ve şer'i mahiyeti. .... 136

- Bedeni ibadetlerin her nokta-i nazardan Bid'at-i Seyyie'den sayıldığı hakkında deliller.....	138
- “Müslümanların güzel gördüğü şey Allah katında da güzeldir” hadis-i şerifi.	143
- “Ümmetim dalalet üzerine birleşmez” Hadis-i şerifi .....	144
- Bid'ate karşı esas vazifeler .....	145
- İbn Mesud'un sözü ve İmam Gazali.....	i145
- İlimin bid'ata taalluk eden hususlarındaki tesiri.....	146
- Üçüncü asrın insanların durumları ve özellikleri .....	146
- Selefîyye'nin vaz' etmiş olduğu fıkhi hükümlerinin önemi ve fıkhi hükümleri ilgilendiren rivayetlerin ve eserlerin Selef'in usulüne uygunluğunun gerekliliği .....	147
- Fıkhi meselelerin nakil şekli hakkındaki esas kaide.....	148
-Zeyl.....	149

## YAZAR'IN MUKADDİMESİ

İnsanlar bir akideye inandıkları veya bir söze kail oldukları zaman ya başkasından ilim ve marifet kazanmak suretiyle o akideye inanmış veya o söze kail olmuş veyahut kendi görüş ve içtihadıyla o akideyi ortaya çıkarmış veya o sözü kabul etmişlerdir.

Birinci şıkka göre o insana “Müslim” ve “muti” ve dinin teslim ve itaatten ibaret bulunmasına göre “mütedeyyin” adı verildiği gibi, ikinci şıkka göre de o kişiye muhdis,<sup>90</sup> mübtedi<sup>91</sup> namı verilir.

Diğer bir ifade ile birine “müstefid”, diğerine “müstebit” denilir. Müstebid demek hiçbir şeriata tabi olmayıp kendi kendine koyduğu bazı akli hükümler ile hareket eden, nübüvvet ve risaleti kabul etmeyen, önem vermeyen kimse demektir.

Müstefid'den maksat, indirilmiş, vahyedilmiş kitaba veya bir bölümüne veya bazı ilahi hükümlere tabi ve inanmış dindar kimselerdir.

Ancak şuna da dikkat etmek gerekir ki her müstefide müstefit ismi verilmeyeceği gibi her müstebid'e de müstebid denilmez. Çünkü bazı müstefidler vardır ki inandığı itikadın hakikatlerini inceden inceye araştırmadan, tedkik etmeden nasıl inanmışsa öylesine batıl bir itikada, inanca bağlı anne-babaya veyahut öğretmenine taklit ve bağlanma ve böyle bir taklidin ve bağlanmanın da dinen kıymetli bir yeri olmadığı tabii bulunmuştur.

Bazı müstebit de olur ki, kendi zekâ ve idraki kuvvetiyle ilahi hükümleri ve keyfiyetlerini elde ederek, öğrenerek o suretle hedefe isabet etmiştir. Şu halde her iki şıkka göre de olabilen düşünülebilen şu iki önemli kaydın nazar-ı itibardan uzak tutulmaması lazımdır. Söz konusu nazariyeden dolayıdır ki kelim âlimleri insanoğlunun fikirleri ve dinleri noktasından “Erbabu'd-Diyanat ve'l-Milel ve Ehlü'l-ehva ve'n-Nihal”, namlarıyla iki kısma ayırmışlardır. Şu kadar var ki bizim okuduğumuz Mezhepler ve Turuk-ı İslamiyye Tarihi, ne felasife ve sufriyye vs. gibi heva sahiplerine

<sup>90</sup> Muhdes: Kendinden ihdas edilmiş, sonradan meydana gelmiş, eskiden olmayan, manalarındadır. Abdullah Yeğin, *Osmanlıca-Türkçe Yeni Lügat*, s.448; Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, s. 203.

<sup>91</sup> Müptedi: Yeni bir şey icat eden, Bedi'a çıkaran, bid'at uyduran, Abdullah Yeğin, a.g.e. s. 468.

ve ne de Yahudi ve Hıristiyanlar gibi ehli kitaba taalluk edip nokta-i nazarımız mevcut İslam fırkaları ile tasavvuf yollarına uyan sufi tarikatlarının inançlarının mahiyetlerini, zamanlarını, görüşlerini açıklamaya dair olduğundan her iki yolu ihtiva edecek bir ayırımdan sonra birinci olarak Nübüvvet ve Risaletin zuhurunun hikmeti ve lüzumunun açıklanması, ikinci olarak İslamiyetin muhtelif fırkalara, üçüncü olarak Ehl-i Sünnet ve Cemaatın dört mezhebe ayrılmasının sebepleri ve doğuş tarihlerini, dördüncü olarak da bidat ismi verilen gayrı meşru icadın İslamî hükümlere nazaran şer'i mahiyetini içine alan birer makale ile açıklamak mecburiyetindeyiz.

## TAKSİM

Haydari\_zade, taksim bölümünde insanların, hakkı bulma konusunda farklı eğilimlerinin olduğunu belirtir. İnsanların din söyleminde ve bu eğilimlerin meselelere yaklaşım metodlarından birinin, nazar ve istidlâl, diğèrinin de riyazet ve nefis mücahadesini önceleyenlerdir. Nazar ve istidlâl yolunu benimseyenleri de kendi içlerinde şeraitlerden birine bağı olanlar yani kelamcılar, diğeri de akılları doğrultusunda giden Aristocu filozoflardır. Riyazet ve nefis mücahadesini benimseyenler ise şer’i hükümleri tatbik edenler yani Sufiler, diğeri de hiçbir şeriata bağı olmayan İşraki filozoflardır.

Haydari-zade, Kelamcıları da ikiye ayırarak İtikadi mezheblere girişi sağlamış olur. Bu bağlamda Hz Peygamber ashabının yoluna gidenleri Ehl-i Sünnet ve Cemaat, dalalet yoluna gidenleri ise Ehl-i Bidat ve dalalet/biadçi ve sapkınlar olarak isimlendirir.

Haydari-zade’ye göre Ehl-i Sünnet, Selefiyye, Maturudiyye ve Eşariyye’den ibarettir. Maturudiyye ile Eşariyye arasında fûru da görülen farklılıklar dışında ciddi bir ihtilafın olmadığını belirtir. Dört mezhep yolundan Selef mezhebine uyanlar vardır. İlk Hanefiler ile Hanbelîlerin çoğu bu mezheptedirler.

Erbab-ı bidat ve dalalet ise Mutezile, Mürcie, Şia ve Havaric mezhepleridir. Ehl-i bidat ve dalalet, aslında “Mutezile”, “Mürcie”, “Şia”, “Havaric” isimleriyle dörde ayrılır. Fakat “Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Biri hariç hepsi ateştedir”<sup>92</sup> hadisi şerifinde açıklandığı gibi Ehl-i Sünnet ve Cemaat dâhil olduğu halde İslam fırkaları yetmiş üçe ulaşmıştır.

Hadis-i Şerif’te, “Kurtuluş” nimetine nail olacağı buyrulan firkanın hangi fırka olduğu tartışılan bir konudur. İslam fırkalarından hangi birisine sorulsa mensup olduğu firkanın “Fırka-i Naciye” olduğunu iddia etmektedir. Fırka-i Naciye’nin yani kurtuluşa eren firkanın Ehl-i Sünnet ve Cemaat fırkası olduğu söz konusu hadisin tamamlayıcısı vaki olan suale açık bir cevap şeklinde buyrulan “Ma ene aleyhi ve ashabi” (Benim ve ashabımın yolunda olanlar) tebliğı ile sabittir. Çünkü Ehl-i Sünnet, itikad esaslarında rasûlullah (s.a.v.) ile ashabı-ı güzinden intikal eden sahih hadislerle bağı olup zaruret

<sup>92</sup>. Tirmîzî, “İman”, 18; el-Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 128, 129, III, 547, IV, 430.

olmadıkça ne Mutezile ve onlara uyan fırkalar gibi kendi akıllarına ve ne de Şia gibi masum saydıkları imamlarının nakillerine itimat ederler.

Mutezile, Mürcie, Şia, Havaric fırkalarının şubeleri, ayrıldığı kolları olan fırkalar arasında Ehl-i Sünnet ve Cemaatin itikadına yakınlık ve uzaklık noktasından bir takım fırkalar vardır. Mürcie'nin Ehl-i Sünnete itikaden en yakın olan fırkası imanın kalp ile lisanın tasdikinden ibaret olduğuna inanan "Cehmiyye" fırkasıdır. Bu fırkaya göre bir müslimin kalben inanması kâfidir. İster dili ile küfür ve teslise kail olsun, ister İslam diyarında Haç'a ibadet etsin, zarar vermez.

Mutezilenin Ehl-i Sünnete itikaden en yakın fırkası "Neccariye", "Bişriyye", "Dırrariyye" fırkalarıdır. En uzak kalan fırkası da "Huzeyliyye" fırkasıdır. Şia fırkasının en yakını Hasan b Salih b. Hayy el- Hemdani (v.167) ye mensup fırkadır. Çünkü onlar İmametın Kureyş'e mahsus olduğu görüşündedirler. Ehl-i Sünnet ve Cemaatten de bu görüşte olan bazı kimseler vardır. Şianın en uzak fırkası da "İmamiyye" fırkasıdır.

Havarice gelince, bunlarında Ehl-i Sünnet ve Cemaate itikat yönünden en yakını "İbadiyye" ve en uzağı da "Ezrakiyye" fırkasıdır.

İbn Hazm (v.456/1064)'in beyanına göre Ahmed b. Habit (v.232/ 846-47) ve Ahmet b. Malus ve Fadl Harrani'nin ashabıyla, Revafıza, Bathiyye ve Acaride'nin topluluğundan ayrılmış olan fırkaları İslam'dan saymazlar. Onlar ümmetin İcma'ı ile kâfirdirler.

Gelelim bu fırkaların dayandıkları usûle; Mürcie fırkasının bil-icma dayandığı usul, küfür ile imanın mahiyeti ile kimlere mümin ve kimlere kâfir denileceğinden ve vaid ile alakalı bir takım meselelerden ibarettir. Bunlardan başka meselelerde Mürcie fırkaları arasında ihtilaf varsa da önemli bir ihtilaf değildir. Yani bu ihtilaf dolayısıyla Mürcielikten çıkmazlar. Mutezile'nin dayandığı usûl, Tevhit ve sıfat meselelerinden ibarettir. Bazıları Kaderi, fisk ve iman meselelerini de ilave etmişlerdir. Mürcieden Cehm b. Safvan (v. 128/745) ve Mukatil b. Süleyman (v.150/767) ile bazıları ve Şiadan Hişam b.Hakem (v.190/805) Muhammed b.Cafer el Kufi ve Davud el-Hıvâri gibi bazı kimseler de sıfat ve tevhit meselesinde Mutezileye iştirak etmişler ise de yalnız bir meselede Mutezileye iştirak etmeleriyle Mutezileden sayılmazlar. Çünkü Mürcie ve Şia



firkaları içinde bu sayılı şahıslardan başka hiç bir kimse bu konulardan bahsetmemiştir. Bu meselelerden inkâr veya ispat için bahsetmiş olanlar ya Ehl-i Sünnet ve Cemaate veyahut Mutezileye uyan kişilerdir. Şianın icma ile temessük etmiş oldukları usûl, imamet ve ashab-ı kiramın birbirlerine faziletli olmaları meselesidir. Diğer meselelerde de Şia firkaları arasında ihtilaf mevcuttur. Bununla beraber bu ihtilaf, Mürcie ve Mutezile firkaları arasında olduğu gibi onları Şialıktan çıkarmaz..

Haricilerin ittifakla kabul etmiş oldukları usûl, küfür ile imanın mahiyetlerinden ve kime kâfir ve kime mümin denileceğinden ve imametle ilgili meselelerden ibarettir.

Başka meselelerde de bunların arasında ihtilaf vardır. Fakat bu ihtilaf diğer firkalar arasında olduğu gibi harici olma özelliğini ortadan kaldırmaz.

Bu firkaları, dayandıkları tutundukları usûle göre kısaca şu şekilde de tarif edebiliriz:

Kim ki amellerin iman olduğunu ve imanın taat ve masiyetle artıp eksileceğini ve müminin bir günahı işlemekle kâfir olacağını ve kalp ve lisan ile mümin bulunan kimsenin ebedi cehennemde olacağı inancını itikat ederse o kişi Mürcieden değildir. Mürcie evvelce açıklanan usule kail olmakla beraber bir mümin hakkında günahından dolayı verilecek hükmün kıyamete kadar tehir olunup dünyaca onun cennet ehli veyahut cehennem ehli olduğuna hükmetmenin kabil olamayacağına inanan kimsedir.

Kim ki Kur'an'ın mahlûk oluşu, kaderi inkâr, sıfat, teşbih, ruyetullah'ı inkâr meselesinde ve büyük günah sahibinin ne mümin ne de kâfir olup fiskına kail olmak inancında Mutezileye muvafık ise muteziledendir, muvafık değilse Mutezileden değildir. Ve kim ki Hz. Ali'nin Rasulullah Efendimizden sonra insanların en faziletlisi ve imamete en müstahak kişi olduğuna ve imametın kendisinden sonra oğullarına geçmesi gerektiğine inanırsa Şii'dir, değilse Şia değildir.

Ve kim ki usûl-u tahkimi inkâr ve büyük sahabileri tekfir ile ebedi cehennemlik olduğunu ve zalim imama karşı çıkmamanın vacip olduğu ve bununla beraber imametın Kureyş'in dışında olan kimselere de tevehhinin caiz olduğuna inanırsa o kişi Haricidir, bu itikada kail değilse Harici değildir.

## BİRİNCİ MAKALE-

### NÜBÜVVET

Yeni bir bölüme, risalete yönelirken, bu kâinatın hakiki yaratıcısı ve yapıcısına en layık olan Cenabı Hak olduğu ve nizam âleminin tayin edilen vakte kadar devam ve bekasının da Allah'ın iradesine bağlı olduğu akli ve nakli delillerle ispat edildiğine göre bu konuda sözü uzatmağa lüzum görmüyorum.

Yaratmasında ve birliğinde şek ve şüphe etmediğimiz O Kudreti Fatıra-i Rabbaniye'nin mahlûkatından olan insan nevinin diğer canlılar gibi mükellefiyetten, tekliften uzak ve başboş yaratılmayıp her bir hal ve hareketi üzerine bir hüküm olduğu ve yaratılışında ise eksik, muhtaç bir mahiyette yaratıldığı yönüyle içtimai hayat halinde yaşamaya mecbur olduğundan bir manevi zabitanın tesir ve nüfuzuna tabi olmazlarsa asli yaratılışlarında sabit olan meyletme isteği ve nefsanî hisler icabınca lüzum ve ihtiyaç hâsıl ettikçe beldeleri tahrip etmek, insanlara zarar verilmesi, insanları, canlıları öldürme, namuslara tecavüz gibi suçları işlemekten korunamayacakları tabii bir iştir.

Diğer taraftan da taat ve sevaba, azaba ve ikaba taalluk eden müjde ve korkutmayı, yaratıkların var ve yok olmasını, buna bağlı dünya ve ahiret gibi iki dünyadan her birini, yapılması gerekli olanla yasaklanana, mümkünle mümkün olmayana –sayısı pek az olan dikkat sahipleri istisna edilirse ayırma ve tesbitle aklın tam bir mükemmeliyete ve serbestliğe sahip olmadığı görülür. Binaenaleyh insanların bu nokta-i nazardan ilahi şeriata olan ihtiyacı kati bir surette belirince bu konudaki ilahi emirlerin tebliği vazifesiyle mükellef, insanların dilini bilen, yaratılış ve huyca onların en mükemmeli ve en üstünü bulunan enbiya-i izam hazretlerinin lüzumu da ortaya çıkar.

İşte bu akli ve şer'i lüzum sonucuyla Hz. Âdem'in yeryüzüne indirilmesinden İslam'ın doğuşuna kadar geçen zaman içinde kavim ve milletleri, kendilerine tevdi buyrulan mukaddes kitap ve suhuf gereğince hak yola davet etmek için Allah tarafından birçok rusul ve enbiya görevlendirilmiştir.

Kelam âlimleri, insanoğlunun hayatı ve yaşamalarının düzenlenmesi hususunda müdafaa-i hukuk esasına dayanarak meydana gelen bu şekil toplanmaya “Millet” ve bu şekil topluluğa yardımcı olan kendine mahsus yola “şeriat”, “Sünnet” ve bu sünnet ve kaidelere üzerine olan birleşmeye de “Cemaat” adını vermişlerdir.

Ne zaman ki miladi 6. asrın girmesiyle bütün şiddetiyle kendisini gösteren ahlaki buhranın, kavim ve milletleri ve bilhassa o zaman dünyanın en kuvvetli devletlerinden sayılan Bizans ve İranlıları sarmasıyla yeryüzünün her tarafı, fitne ve fesat çirkefi içinde kalmıştı. Bu ahlaki felaket ve rezalete karşı çare bulma hususunda âlim ve filozoflar bile ümitsizliğe düşmüşlerdi.

O sıralarda iyafet, kıyafet ve kehanet gibi başka kavimlerden alınan, okuma-yazmayla öğretilmeyen, ilm-i ensab ve belağat gibi Arap kavmine mahsus böyle gaibden haber veren ilim ve söz sanatları da vardı. Diğer taraftan Arap yarımadasını baştanbaşa bir cehalet karanlığı da kaplamıştı. Kinane ve Tay kabileleri Süheyl, Beni Esed kabilesi Utarid yıldızlarına tapıyorlardı. Cehalet böyle bir dereceye varmışken, fakrû zarurete düşmek korkusuyla kendi evlatlarını öldürüyorlardı. En rezil ve pis işlerden olan zina o kadar mubah olmuştu ki, bir çocuğun nesebi beş on kişi tarafından iddia olunabiliyordu; Çünkü Araplarda İslamiyyet’ten önce yedi çeşit nikâh vardı. Bu yedi çeşit nikâhın;

1-Bugün İslam dünyasında geçerli olan nikâh idi.

2-Nikâh-ı istibza idi ki bu nikâh, asil aileden veya kabile reislerinden birinin sulbünden bir döl kazanmak düşüncesiyle kocanın karısını, temizlendikten sonra bir erkekle yatmasına izin vermesinden ibaretti. Hamile kalıncaya dek kocanın karısına yaklaşması yasaklanmış, fakat doğumdan sonra serbest bırakılmıştı.

3-Kadının dokuzu geçmemek kaydıyla eve erkek kabul etmesi usulü idi. Kadın bu şekilde hamile kalıp doğurduktan sonra hepsinin huzurunda çocuğun hangisinden olduğunu söylerse, sözünde samimi ise çocuğun nesebi ona tayin olunurdu.

4-Zina eden kadının evinin kapısına erkek işareti bulunan bir bayrak dikip beş yüz kişiye kadar adam kabul etmesi usulü idi. Bu suretle meydana gelen hamileliğin

doğumla sonuçlanmasından sonra beş yüz erkeğin huzurunda nesebinin tayini kaife ait olurdu

5- Nikâh-ı hadn denilen nikâh usulüdür. Bu nikâh, bir kadını dost sayıp, gizlice onunla birleşmedir. Bu nikâh şekli, zamanımızda ve bilhassa Avrupa’da yaygınlaşmış olan metres usulüne bir dereceye kadar benzemektedir.

6-Nikâh-ı mübadele idi ki adamın yekdiğerinin karısıyla yatması için aralarında anlaşma hâsıl olmasından ibarettir.

7-Nikâh-ı mut’a denilen geçici bir nikâh usulü idi ki bu nikâh bugün Şii mezhebinde geçerlidir. Mut’anın kelime anlamı yararlanmak, gıdalanmak.<sup>93</sup> Terim anlamı ise, herhangi bir kadınla belli bir ücret karşılığı belli bir süre yararlanmak üzere yapılan anlaşmadır.<sup>94</sup> Bu tanımdan anlaşılacağı üzere mut’a nikâhında normal nikâh akdinde gerekli görülen şahit ve ilan gibi şartlar aranmamaktadır. Tarafların belli bir meblağ ve süre üzere anlaşması yeterlidir. Ayrıca kocanın nafaka sorumluluğu olmadığı gibi, taraflar arasında miras hükümleri de cari değildir. Süre bitiminde ayrılık durumunda kadın normal iddet süresinin yarısı kadar bekler.

Mut’a nikâhının ne zaman yasaklandığı konusunda kaynaklarda farklı rivayetlere rastlamaktayız. Hz. Ali’den nakledilen “Rasulullah’ın görevlendirdiği münadi Hayber günü şu duyuruyu yaptı: Dikkat ediniz Allah ve Rasulu mut’ayı size yasaklamıştır”<sup>95</sup> İbn Şübrüme’den gelen bir rivayete göre ise mut’a nikâhının Mekke’nin fethi esnasında üç gün helal kılındığını ve daha sonra yasaklandığı belirtilmektedir. İmam Serahsi bu rivayetlerden hareketle mut’anın hiçbir zaman mutlak anlamda helal kılınmadığını bu konuda ancak süreli ve geçici serbestlik söz konusu olduğunu belirtir ve dolayısıyla neshedici bir delile gerek olmadığını belirtir. İbn Mes’ud ise mut’anın talak, iddet ve miras ayetleriyle neshedildiğini söylediği nakledilir.

Şii âlimlerine göre mut’a kitap ve sünnetle sabittir. Hz. Ebubekir döneminde de serbesti devam etmiş, ancak Hz. Ömer bunu haksız olarak yasaklamıştır. Aslında bu

<sup>93</sup> ez-Zemahşeri, *Esasü'l Beleşa*, Daru Sadır, Beyrut-1385-1965, s.581.

<sup>94</sup> es-Serahsi, *el-Mebsût*, Darü'l- Ma'rife, Beyrut-1398-1968, 5,152; el-Mergîânî, *el-Hidaye*, İdareti'l-Kur'an-i ve'l- Ulum, Pakistan-1996, 195.

<sup>95</sup> Sahnun, *el-Mudevvenetü'l-Kübra*, Daru Sadır, Beyrut-1905, III, 159.

yasaklama, ilahi emirlere karşı gelmeyi ifade eder.<sup>96</sup> Binaenaleyh Hz Ömer hem günahkâr, hem de bu konudaki yasaklama emri geçersizdir. Ehl-i Sünnet âlimleri ise Mut'ayı Hz. Ömer değil Fahr-i Âlem Efendimiz yasaklamış ve Hz Ömer ancak bu yasağı devam ettirmiştir. Her ne kadar muta'yı Fahr-i Âlem Efendimiz üç defa helâl saymışsa da daha sonra yasaklamıştır. İbn-i Abbas Hazretleri'nden başka bütün ashap, bunu tasdik etmiş ve daha sonra, İbn-i Abbas da fikrinden dönerek yasaklamaya razı olmuştur.' diyorlar. Bu konuda ileri sürülen mahzurun en önemlisi de nesebin kaybı olmuştur.

Bununla beraber bazı olaylardan çıkarıldığına göre, Araplarda İslamiyet'ten önce zina meselesi cariyeye sayılan kadınlar hakkında geçerli idi. Hür olan bir kadın zinayı hoş görmezdi. Mekke-i Mükerrreme'nin fethi gününde Hind Binti Utbe'nin Hz. Peygamber'in huzurunda söylediği 'Hür bir kadın zina yapar mı?' sözü meşhurdur. Her ne ise, Arap kavmi İslamiyet'ten önce din ve cemiyet noktasından bir takım çeşitli itikadi devirler geçirdikten sonra 'Hanefiyyun' mezhebi, putperestlik şeklinde Kureyş arasında yayılmağa başlamıştı. Aralarında Sabie, Musevi, İsevi, Samiri dinlerinden başka İranlılardan bir takım dinlerin de yayılması üzerine bu muhalif dinlerin incelenmesiyle İbrahim'in Hanif Dini'ne kalben bağlandılar. Bu din, Arap kavminin başka noktalardan da terakkisinin sebebi olmuştur. Mekke-i Mükerrreme'de Darü'n-nedve adıyla açılan bir encümenin çalışmaları, Arap kavmini şiir ve edebiyata sevk ettiği için herkes evladını o suretle terbiye etmeğe başlamıştı. Hatta Arap'ın fesahat ve belâğatının birer şaheseri olan Muallakat-ı Seba bu teşebbüslerin sonunda ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber'in amcası Ebu Talip o encümen üyelerinden idi. Şiir ve edebiyatın bu suretle yayılması ve gelişmesi, din üzerinde de tesirini göstermekten uzak kalmamıştır. Çünkü yukarda açıklandığı gibi bu çeşitli inançların ortaya çıkması üzerine din noktasından kati bir hatt-ı hareketin tespiti hususunda herkes şaşırılmıştı. Mesela bir adam bir taraftan putlara kurban keserken diğer taraftan da Allah'a ibadet ederdi. Tek ilaha ibadet edenler olduğu gibi, taş, ateşe, putlara tapanlarla hiçbir şeye inanmayanlar da mevcuttu. Bununla beraber, Arap kavmi, diğer kavimlerin emir ve ileri gelenlerine karşı ibadet derecesini bulan itaat ve bağlılık da gösteriyorlardı. Bunun yanında yaratılıştan fikir ve vicdan hürriyeti gibi üstünlüklere sahip olmaktan başka izzet-i nefis,

<sup>96</sup> Allame Musa el-Musevi, *e'ş-Şia ve't-Tashih*, 1978, s.108.

vefa, azim, cesaret, cömertlik gibi parlak bir geleceği müjdeleyen bir takım yüce vasıflara da sahip bulunuyorlardı. Cehaletin meydana getirdiği bu durumun şekli her gün biraz daha karışık bir safhaya girerken her taraftan kendisini gösteren işaret ve haller de bir peygamberin zuhurunu herkesin kafasında şiddetle meşgul etmişti. Bu sırada *'Kitapsız kimseler arasında kendilerine ayetlerini okuyan, onları arıtan, onlara kitabı ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderen O'dur. Onlar daha önce şüphesiz apaçık bir sapıklık içinde idiler.'* ayetinin belirttiği gibi Beni Haşim ailesinin en mümtaz şahsiyetlerinden peygamberimiz Muhammed b. Abdullah (sav) Hazretleri bi'set ve risalet göreviyle şereflendirilerek insanları Hakk'a davet etmekle görevlendirilmişlerdir

## İKİNCİ MAKALE

### İSLAMİYET'İN ÇEŞİTLİ FIRKALARA AYRILMASININ SEBEPLERİ VE İRANLILAR

İslamiyet'in çeşitli fırkalara ayrılmasının sebepleri şer'i ve siyasi olmak üzere ikidir. Bu iki kısım çoğunlukla bir diğerrinin içinde meydana geldiğinden birer birer ayrılması ve tayini çok zor ise de sırası geldikçe imkân nispetinde açıklamaya alışacağız.

Diğerr kavimlerden ve bilhassa Yahudilikten dönme bazı kimselerin bu mezhep ayrılığında önemli rol oynadıkları bilirse de mevcut mezheplerin kurucu ve yayıcılarının hayat hikâyelerinden anlaşılacağı üzere bu inkılâbın en kuvvetli amilleri İranlılardır. Şu halde bu konudaki etraflı bilgiye girişmeden önce İranlıların kim olduğunu ve mezhep ayrılığında ne gibi siyasi bir maksat güttüklerini kısaca belirtmek gerekir.

İranlılar, eski bir millettirler. İslamiyet'ten önce hâkim oldukları ülkelerin genişliğiyle beraber şevket ve azametleri de son dereceye varmıştı. Durum böyle olunca bütün kavimler üzerinde kolayca baskı kurdular. Bu yolla sağladıkları nüfuz ve iktidarla gururlanıp kendilerini dünyanın boyun eğdiği tek millet ve diğerr kavim ve milletleri de kendilerine köle olan ve haraç verici derecesinde saymış oldukları bir durumda İslamiyet'in doğuşuyla bir zamanlar küçük, hakir gördükleri Arapların dehşet verici bir şekilde taarruzlarına maruz kalınca fevkalade şaşırdılar. Her ne zaman vatan için birçok muharebeye giriştilerse de Sasani Devleti'nin Arap kavmi elinde mukadder olan sönmesine, yıkılmasına engel olamadılar.

İran şairi Firdevsi'nin dediği gibi:

“Çûn Acemu Arap'tır acem çîreşed

Hemi baht Sasâniyân tîre şûd.”

Bununla beraber Arab'ın cihanşümül olan galibiyet kılıcına ister istemez boyun eğerek itaat etmekten başka çare bulamadılar. Her ne kadar İslamiyet'i kabul ederek Arap oldularsa da ruhen Arap olamadılar.

Hilafetin Emeviler'e geçmesinden sonra milliyetçilik fikrinin gayet şiddetli bir cereyan haline gelmesi üzerine tabi olan her unsur ve millet, bu durumdan son derece nefret etmiş ve bilhassa saltanat ve medeniyetlerinin yüreklerinde yerleştirmiş olduğu hâkimiyetin acı duygularını unutamayan İranlılar, bu halden daha çok müteessir olmuşlardı. Nitekim küller altında gizli duran öfke ve intikam ateşinin parlaması için hafif bir rüzgârın esmesi kâfi idi. Hele siyasi, idari ve askeri bütün makamların Araplara bırakılması, mevali tabir olunan diğer kavimlerin Arap'ın fütuhâtı uğrunda canını feda etmekten başka bir hakka sahip olamaması, Emevi saltanatı aleyhindeki cereyana daha çok kuvvet veriyordu.

Zaten Haşim oğulları ile Ümeyye oğullarına mensup bazı kimseler içtihadî ihtilaflar şeklindeki şahsi isteklerini, ihtiraslarını fitne ve fesadın dini sermayesi haline getirmişlerdi. İranlılar, Emeviler aleyhinde gittikçe kuvvet kazanan bunca sebeplerle ve bilhassa Kербela Vakası'yla İbn-i Zübeyr, hilafet iddiasıyla ortaya atılmıştı. Bununla ortaya çıkan malum hadise üzerine Beyt-i Muazzam'a mancınık atmak gibi İslam dünyasında derin acılar yaratan bazı olaylardan istifadeye kalkıştılar. Bir taraftan çöken saltanatlarının son hükümdarı Yezdcerd'in kerimesi Şehrbanu'nun Hz. Hüseyin'in karısı bulunması suretiyle Haşim oğulları kabilesiyle kurulan sıhrî akrabalıklarını, diğer taraftan da adı geçen hanedanın halk nazarındaki büyük ve dini ve nesebi durumunu dikkate alarak hilafetin Emevilerden alınarak birinci derece de peygamber ailesine, buna o zaman imkân bulunamazsa bu yüce hanedana irsi yakınlığı bulunan Abbasi oğulları'na verilmesi çarelerini düşünmeye başladılar. Emeviler'in yukarda açıklanan siyasi gafletlerinden istifade ederek diğer unsurları da kendileriyle hemfikir yaptılar. Ebu Müslim Horasani adındaki İranlı bir kahramanın cesaretiyle Erbil civarında vuku bulan ve Emevilerin hezimetleriyle biten savaşın sonunda hilafeti 17 Rebiülevvel 132 (Cuma gecesi) tarihinden itibaren Abbas oğullarına intikal ettirdiler. Garibtir ki İranlılar vatanlarının dini ve siyasi istilaya uğraması yüzünden Araplara ve bilhassa Emevilere karşı içlerinde yerleşmiş olan intikam hissi o kadar şiddetli bir vaziyet almıştı ki yalnız eski dinlerini muhafaza etmiş kimseler değil, hatta İslamiyet'ten birkaç asır



sonra doğmuş ve Arap âdetleriyle İslam terbiyesinde yetişmiş bazı İran büyükleri ve şairleri bile bu hissin tesirini gayr-ı ihtiyari ortaya çıkarmaktan kendilerini tutamamışlardır. Mesela, meşhur şair Ebu'l Kasım Firdevsi, Şahnamesi'nde II. Ristem dilinden Sa'd b. Ebi Vakkas'a hitaben yazdığı mektubda;

“Zeşiri şûtur horden-i sûsamâr

Arapra bicâyî residest kâr

Ki tâcî keyen râ kunend arazû

Tufu bâd ber cerhi gerden tufu”

“Kertenkelenin deve sütü içmesinden dolayı Arapların işi, öyle bir yere erişti ki büyük padişahların tacını arzu ederler. Feleğin dönen çarkına tüh olsun.” beyitleriyle Araplığı aşağılamış, İranlılığı yüceltmmişti. Diğer bir yerde de:

“Arap derbiyâbân melah meyhûred

Seggi isfehan âbıyâh meyhured”

“Arap çöllerde çekirge yerken,

İsfahan köpekleri buzlu, tatlı su içer”

beytiyle Arap kavmini hakarete kalkışmıştır. Abbasi hilafetinin adı geçen tarihten itibaren vezir ve devlet adamları, Emevilerin mevali diye hakaret ettikleri İranlılardan meydana gelmişlerdi. Bermeki vezirleri de böyle idi. İran medeniyet mirasının İslam prensip ve hükümleriyle karışıp kaynaşması sonucu, hilafet merkezi Bağdat'la ona bağlı İran bölgesinde âlim, edip ve şairlerden birçok değerli insan yetiştirmeye başladı.

“Şems-i ilm ez burci Arap taşı şûd

İstivâ yaftı veli derveseti mülki acem”

“İlim güneşi Arap burcunun ufkundan doğdu,

Velâkin acem memleketinin tam ortasına dikildi.”

vasfına layık bir terakki devrine ulaşmıştı. İranlılar hilafet ve saltanatın idare mekanizmasını böylece nüfuzlarına aldıktan sonra, İslamiyet’e İran ruhuna uygun bir şekil vermeyi de düşündüler. İslamiyet’in manevi gücüyle, yıkılan Kisra saltanatını o mukaddes dinin ismi altında tekrar canlandırabilmek için maksatlarına uygun gördükleri Şii mezhebine yaygınlık kazandırıp ondan da yeni mezheplerin doğmasına sebebiyet verecek bir takım ilmi ve mezhebi içtihatların kapısını açtılar. İlerde fırkalar bölümünde bahsedileceği gibi mesele gittikçe bir takım garip şekillere girmişti. Kimi İmam Hz Ali’nin Peygamber Efendi’imizden sonra insanların en hayırlısı en faziletlisi olduğuna, kimi ashabı-ı kiram’ın tekfirine, kimi her bir gün ve gece için elli rekât namazın vücubuna, kimi bu elli rekâtın on yedi rekâta indirilmesine, kimi ahir zamanda İran kavminden birisinin zuhur edip Hz Muhammed’in tebliğ ettiği dini nesh edeceğine ve kimi de vefat etmiş bazı kimselerin dirilerek nübüvvet ve adaletle hükmedeceklerine inanmışlardır.

Bu malûmat Arap istilâsından ve Arap idare ve tahakkümünden memnun olmayanların için Ali etrafında toplandıklarını ve Ali etrafında toplananların için hüsnüniyetten âri ve icap ettiği yerde itaatsiz olduklarını da izah etmektedir.<sup>97</sup>

---

<sup>97</sup> Yusuf Z. Yörükân, *Müslümanlıkta Dini Tefrika*, Ötüken Yay. İstanbul, 2009, s. 23.

## İSLAMİYET'İN ÇEŞİTLİ FIRKALARA AYRILMASININ SEBEPLERİ:

Dinler tarihi incelendiği zaman, bir dine tabi kişiler arasında sonradan bazı ayrılık ve ihtilafların çıktığı görülür. Bunlar daha o dinin kurucusu hayatta iken münafıklar tarafından söylenen sözler ve nifakça hareketlerden beslenen fesat tohumlarının meyvesidirler. İslam dünyasına tefrika sokan bu karışıklığın ve mezhep ayrılığının kaynağı da peygamberimiz zamanında bu kabilden görülen bazı tarihi olaylardır. Zül-hüveysire denmekle meşhur olan Hurkûs b. Züheyr'in (v.38/658)<sup>98</sup> Hz Peygamber'in huzurunda yaptığı, edep dışı konuşma bu kabil hadiselerdendir. Bu zatın da ilgili olduğu bir ganimetin paylaşılmasında, ganimette hakkı olmayan bir kişiye de pay verildiğini zannederek, azalan hissesine ilave pay konulmasını istemiş ve “ Ey Muhammed, adil ol!” diyerek itiraz ve tecavüze yeltenmişti. Fahr-i Âlem Efendi'miz de “Ben adalet etmezsem kim adalet edecektir?”<sup>99</sup> diye cevap vererek bunu tekdir etmişlerdir. O sırada hazır bulunan Hz Ömer tarafından Hurkûs ‘un öldürülerek cezalandırılmasına izin verilmişse de sonradan vazgeçilmiştir. Ancak “ Bu adamın neslinden bir kavim çıkacaktır ki okun yaydan fırladığı gibi dinden çıkacaklar.”<sup>100</sup> Hadisiyle gelecek nesiller arasında bu edepsizce hareketin taklit edilerek bir sapık fırkanın zuhur edeceğine işaret buyurmuşlardır. İslam dünyasında en evvel görülen muhalif fırka Marika veya diğer tabirle Havaric fırkasıdır. Bu bidatin kurucusu da işte bu adamdır. Doğrulukla hükmeden bir imama karşı huruç şeran isyan sayıldığı halde, şeriat sahibine akli delillerle dini prensiplere karşı itiraza kalkışmak da elbette daha büyük suçtur. Bu olayın Mutezile'nin husn ve kubuh meselesinde nassa karşı aklın hâkim kılınmasından ileri geldiğini saymak da mümkündür.

Buna benzer olayların Hz Peygamber zamanında vukua geldiği Kur'an-ı Kerim'in birçok yerinde işaret edilmiştir. Mesela, Uhud Gazvesi'nin münafıklardan çıktığını anlatan “ Bu işte bizim bir fikrimiz var mı?”<sup>101</sup> ve “Bizim aklımız olsaydı Hz Muhammed ile beraber kıtal için huruç edip burada katl olunmazdık.”<sup>102</sup> ve “Onlar yanımızda olsalardı ölmezler ve öldürülmezlerdi...”<sup>103</sup> ayetleri tamamıyla kaderiye

<sup>98</sup> Harici liderlerindendir. Bkz. Bağdadi, *el-Fark*, s. 68.

<sup>99</sup> Buhari, “*Megazi*”, 61; Müslim, “*Zekat*”, 144–146.

<sup>100</sup> İbn Malik, *Muvatta*, I, 204.

<sup>101</sup> Âli İmran, 2/154.

<sup>102</sup> Âli İmran, 2/155.

<sup>103</sup> Âli İmran, 2/156.

mezhebini ihtiva etmektedir. Hele müşriklerin “Allah dileseydi ondan başka hiçbir şeye tapmazdık”<sup>104</sup> ve “Allahın yedirmediklerini biz mi yedireceğiz?”<sup>105</sup> ayetlerinin münderiç sözleri kesin cebre işarettir.

İmam Ahmed ile Müslim’in araştırmalarına göre Fahri-i Âlem Efendimizin zamanlarında da kader meselesiyle uğraşanlar olmuştur. Bu durum Peygamberimiz tarafından müşahede olununca “Siz bununla mı emrolundunuz? Sizden evvelkiler ancak bununla helak oldular. Kitabullah’ın bazısını bazısıyla karşılaştırın! Kitabullah’ın bazısını bazısını musaddak olmak üzere gönderilmiştir. Emir olduğunuz şeye bakıp onu işleyiniz, nehiy olduğunuz şeyden hemen kaçınınız.”<sup>106</sup> sözleriyle ashab-ı kiram’ı bu meselelerle uğraşmaktan men etmiştir.

Hz Ömer’in “Rahman arşa istiva etmektedir.”<sup>107</sup> Ayetinin manasını soran Sabiğ b. Asil’i Basra’ya sürgüne göndermesi, Kur’an’ın mahlûk olup olmadığı hakkında açıklama yapmak isteyen bir kişiyi hemen kovması, bu gibi kötü niyetlerin gelecekte tekrarlanmasını önlemek için Hz Peygamber’in uyguladığı siyasete bağlılıktan başka bir şey değildir.

Ne yazık ki bu siyaset duygusuz kalpler be bozguncular üzerinde istenilen tesiri yapamadı. Çıkmasından korkulan tefrika ve ihtilafın ilki, hastalık esnasında konu olan vasiyetname meselesinden başladı. Bu mesele hakkında Ehl-i Sünnet ve Şia âlimleri muhtelif açıklamalarda bulunuyorlar. Şia âlimleri, “ Rasûlullah Efendimiz tarafından yazılması düşünülen vasiyetname imam tarafından engellendi.” diyorlar. Ehl-i Sünnet âlimleri ise bunu şu şekilde açıklayarak diyorlar ki: “ Vasiyetname meselesindeki rivayetlerin hepsi İbn-i Abbas hazretlerinden nakledilmiştir. Bunun için dikkate şayan olanı Sahih-i Buhari’nin adı geçen kişiden naklettiği iki rivayettir. Birinci rivayete göre Resûl-i Ekrem Hazretlerinin hastalıklarının Perşembe günü artması üzerine, ümmeti ilerde dalalete sapmaktan kurtarmak maksadıyla bir vasiyetname yazmak istemiş ve yazı takımını getirtmişti.” Bir peygamberin huzurunda münakaşa yasak olduğu halde böyle bir emrin verilmesiyle orada bulunanlar arasında gürültüler başlamış içlerinden

<sup>104</sup> Nahl, 16/35.

<sup>105</sup> Yasin, 36/47.

<sup>106</sup> Tirmizi, “Kader”, 30; İbn Mace, *Mukaddime*, 10; İbn Hanbel, *Müsned*, II, 196,

<sup>107</sup> Taha, 20/5.

bazıları “Sözleri ciddi midir, yoksa hummaya tutulan insanların hastalıkları arttığı zaman söyledikleri gibi midir? Kendisinden öğreniniz” diyerek Peygamberimize yaklaşmak üzere yürümüşler. Bu sırada Peygamberimizden “Benim içinde bulunduğum hal, sizin benden istediğiniz halden daha hayırlıdır.” cevabını almışlar. Hemen arkasından üç vasiyet söyleyerek ikisini açıklamışlar, üçüncüsünde susmuşlar. Bir rivayete göre de “Unuttum” demişlerdir. Bu iki vasiyetten biri müşriklerin Arap yarımadasından çıkarılması, diğeri de Usame’nin kumandasına verilmiş olan askeri kuvvetin donatılması ve buyurdıkları bölgeye gönderilmesidir. İkinci bir rivayete göre, Peygamberimiz karşılarında hazır bulunanlara hitaben; “Benden sonra dalalete düşmemek için geliniz size bir kitap yazayım” buyurmaları üzerine içlerinden bazıları “Rasülüllah Hazretlerinin hastalığı ağırlaşmıştır. Allah’ın kitabı bize kâfidir” dediler. Bu yüzden Ehl-i beyt arasında münakaşa ve düşmanlık başladı. Kimi “Huzuruma yaklaşınız ki vasiyetnameyi yazsın,” kimi “Peygamberi bu halde meşgul etmek hoş değildir” dedi. Peygamber Efendimiz de “Yanımda kalınız”<sup>108</sup> buyurduktan sonra bir rivayete göre oradakiler çıkmış, bir diğeri rivayete göre de kitap yazmaktan vazgeçerek diğeri bazı vasiyetlerde bulunmuştur. İbn-i Abbas da o sırada “En büyük talihsizlik, Rasulullah’ın kitabıyla şereflenmemize mani olan bu gürültü ve çekişmenizdir” sözüyle üzüntülerini bildirmiş ve oradakileri dolaylı şekilde azarlamıştır.

İşte İslam fıkıhçıları ve tarihçilerinin araştırmalarıyla da kuvvetlenen bu rivayetlere göre vasiyetname olayı bu şekilde cereyan etmiştir. Hz Ömer de yukarıda açıklandığı gibi bu konuda söz söyleyenler arasında bulunmuş ve “Rasulullah hazretlerinin hastalıkları ağırlaşmıştır. Allah’ın kitabı bize kâfidir” sözünü söylemiştir. Sahih-i Buharî, kullanılan tabiri böyle tespit ettiği gibi söz söyleyenleri de “bazı” kelimesiyle çokluk şeklinde söylemiştir. Buna göre bu konuda söz söylemeye lüzum görenler, yalnız Hz Ömer değildir. Bu imamdan Peygamber Efendi’mize karşı edep ve itikat dışı bir halin meydana geldiğini gösterecek bir delilin bulunmaması dolayısıyla bu sözün de herhalde önemli bir dini anlayışa dayandığı zannediliyor. Çünkü Hz Peygamber Efendi’mizin duyuları sağlam ve mutedil olduğu için Cenabı Hakk’ın ilahi vahyine dayanarak Allah’ın kitabını tam tebliğ etmiştir. Bu tebliğ vazifesi “Bugün size

<sup>108</sup> Ez-Zebidi, *Sahih-i Buhari Muhtasari Tecrid-i Sarih Tercümesi*, Mütercim, A.Naim, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. Başkanlık Basımevi, Ank,1982, I/108, Hno: 94.

dininizi tamamladım.”<sup>109</sup> İlahi emriyle son bulmuştur. Peygamberlerden ilahi vahye dayalı olmayan hallerden sehv vukuu da müçtehitlerce ihtilaf konusu olmuştur. Bundan dolayı şiddetli hastalık hali beşeriyet üzerindeki tesirlerinin neticesi olarak K. Kerim’e ters meydana gelecek bir yanılmanın İslam âleminde meydana getireceği kötü tesir izaha muhtaç olmayan hakikatlerdendir.

İhtilafı meselelerden ikincisi, peygamberimizin komutanı Usame (v.54/564)’nin kumandasındaki ordunun donanımı ve sevki meselesidir. Bu mesele de sahabe arasında ihtilafa uğradı. Kimi, mademki Rasulullah Efendimiz’in rahatsızlığı şiddetlendi, hastalığın sonucunu beklemek lazımdır, kimi, bu konuda ki peygamber emrinin zaman geçmeden yerine getirilmelidir. Kimi bu halde iken Rasulullah Efendimizden uzaklaşmaya tahammülümüz yoktur, diyerek meseleyi kesin bir sonuca getirmediler.

Üçüncü ihtilaf da Rasulullah (sav) Efendimizin defin meselesinde ortaya çıktı. Ashaptan bazıları, asli vatanı olması sebebiyle Mekke-i Mükerrreme’ye, bazıları, hicret yeri ve Ensar’ın orda olmasından dolayı Medine-i Münevvere’ye, bazıları da büyük nebilerin defin yeri olduğunu söyleyerek Beyt’ül Makdis’e defnetmek istediler ise de “Nebiler vefat ettikleri yere defolunurlar.”<sup>110</sup> hadis-i şerifinin rivayeti üzerine Medine-i Münevvere’ye, saadethaneye, üzerinde ruhunun kabzolunduğu, Allah’a kavuştuğu bilinen yere defni kararlaştırılarak meydana gelen ihtilaf da bu şekilde giderilmiştir.

Dördüncü ihtilaf, imamet meselesine dairdir. İslam âleminde hiçbir mesele yüzünden bu mesele kadar fenalık meydana gelmemiştir. Bu konudaki çekişme peygamberimizin vefatının büyük bir dehşetle duyulduğu dakikadan itibaren başlamış, fakat derhal alınan isabetli tedbirlerle büyük fitne ve buhranın önüne geçilmiştir. Çünkü Hz Peygamber (sav) ‘in vefat haberi Medine’de duyulur duyulmaz Ensar muhacirlere hitaben (Bizden bir emir, sizden bir emir) iddiasını ortaya atarak kendi taraflarından reisleri bulunan Ubade el Ensari (v.14/635)’yi aday gösterdiler. Fakat “İmamlar Kureys’tendir.”<sup>111</sup> hadis-i şerifini okuyan Hz Ebu Bekir’den duymaları üzerine iddialarından vazgeçip biraz ihtilafı gizledikten sonra topluca Hz Ebu Bekir’e biat ettiler.

<sup>109</sup> Maide, 5/ 4.

<sup>110</sup> Tirmizi, “Cenaiz”, 33; İbn Malik, *Muvatta*, “Cenaiz”, 27; İbn Mâce, “Cenâiz”, 65.

<sup>111</sup> İbn Hanbel, *Müsned*, III,129,183, IV, 421.

Hz. Ömer (r.a) diyor ki, peygamberin vefatında imamet ve hilafet hakkında bazı iddiaların ortaya atıldığını işittiğim anda derhal Hz Ebu Bekir ile Beni Saide gölgeliğine gittik. Orada bazı şeylerin söylenmesini zihnimde düşünmüştüm. Söze başlayacakken Ebu Bekir'den “Sus” emrini veren işaretini gördüm. Orada söylenmeyi tasarladığım sözlerin hepsini Ebu Bekir aynen söyledi. Bunun üzerine derhal elimi uzattım ve biatimi bildirdim. Beni görenler de birer birer biat ettiler. Böylece alevlenmesi muhakkak olan fitne ateşi, tutuşmasına fırsat verilmeden söndürüldü. Cenabı Hak hilafeti bir daha böyle seçim işinden korusun. Müslümanlardan her kim daha sonra böyle bir seçim işine cesaret ederse hem seçenin hem de seçilenin öldürülmesi gerekir.”

Hz Ömer'in sözü burada bitti. Biat işi bu şekilde tamamlanınca mescide dönülerek Haşim oğullarından bir cemaat ile İmam Ali ve Beni Ümeyye oğullarından Ebu Süfyan hariç olmak üzere cemaat peyderpey gelip biatlerini bildirdiler. Hz Ali ise o sırada Hz Peygamber'in askerinin donatılması emri ve tedfin işleriyle meşgul oluyorlardı.

İmametın şer'i durumuna gelince, imamet, dini hükümleri yerine getirmek ve İslam memleketlerini muhafaza ile din ve dünya işlerinde Peygamber Efendi'mizin vekilliğidir. Ashaptan birisinin halifelğe getirilmesi lazımdır. Her ne kadar Peygamber Efendi'miz hilafet için ashaptan hiç kimsenin ismini vermemişlerse de “*Ey Muhammed! Şüphesiz sana baş eğerek ellerini verener, Allah'a baş eğip el vermiş sayılırlar. Allah'ın eli onların ellerinin üstündedir.*”<sup>112</sup> ayet-i celilesi'nin işaretlerine göre Rasülullah Efendimiz “Yedullah” idi. Bu işi üstlenecek kişi de “Allah'ın eli cemaatin üzerindedir.” hadisine göre bu konuda Rasulullah (s.a.v.)'in makamına kaimdirler.

Bunun için onların biati, Peygamber Efendimizin aday göstermesindedir. Zaten ashap döneminde de hilafet işi böyle uygulanmıştır. Gerçek aday tayini hükümden olduğu gibi biat da kuvvet ve ihtiyar ile acz ve mecburiyettendir. Şu halde Hulefa-i Raşidin'den sonra hilafet makamına gelen Emevi, Abbasi ve Osmanlı hilafetlerinin sıhhatinde şüphe yoktur.

---

<sup>112</sup> Fetih, 48/10.

Her ne kadar hilafet müddetinin otuz yıldan ibaret olduğu yolunda bir hadis-i şerif rivayet olunmaktaysa da İslam âlimlerinden Taftazani ile diğerlerinin bu konuda yaptıkları araştırma ve incelemelere göre buradaki hilafetten maksat, kâinatın terbiye yoluna sevkiyle Müslümanların irşadı hususunda Rasulullah'a tam vekâletten ibaret olan tam hilafettir. Yoksa yalnız dini emirlerin uygulanması hususunda Hz Peygamber'e vekillikten ibaret bulunan göstermelik hilafet değildir.

İmam tayinin lüzumu hakkındaki görüşlere gelince, Ehl-i Sünnet ile Mürcie, Şia ve Havaric fırkaları imametın lüzumunu kabul ederler. Yani onlara göre ilahi hükümlerin devamı ile şeriat ve İslam nizamının korunması için Müslümanlar üzerine bir imamın tayini ve Müslümanların da ona bağlanmaları, itaat etmeleri vaciptir, diyorlar. Ancak Mutezile bu lüzumun şeklinde ayrılmaktadır. Mutezile, imam tayini duymayla ve şer'i esaslarla değil, akıl ile vacip olur demektedirler. Şu halde Mutezile'ye göre biat suretiyle imam tayinini terk etmiş olan Müslüman cemaatin şeran günahkâr olması lazım gelir. Havaric'in "Necadat-ı Azeriye" fırkası bu fikirden tamamen ayrılmaktadır. Onlar imam tayininin hiçbir suretle vacip olmadığına, halkın cumhuriyet sistemiyle idaresi lazım geldiğine inanırlar. Bu firkanın görüşü, İslam prensipleri noktasından tamamen reddedilmiştir.

*"Allah'a itaat edin, peygambere ve sizden buyruk sahibi olanlara itaat edin..."*<sup>113</sup> ayetiyle "Bir kimse devrinin imamını tanımadan ölürse, cahiliye ölüsü gibi ölür"<sup>114</sup> hadis-i şerifi bu reddi desteklemektedir. Zamanın imam ve halifesini tanımayıp biat etmeyenler cahiliye ehli gibi olduklarından dolayı, ölümleri peygamberimiz tarafından cahiliye ehl-i, ne şeriat tanır ve nede peygamber kabul ederdi.

*"Allah, kişiye ancak gücünün yeteceği kadar yükler"*<sup>115</sup> ayeti de başla bir imametın vucubunun delilidir. Canab-ı Hak, insanlara kendilerinin gücü ve tahammülü üstünde yük yüklememiştir. Bu böyle olunca beşer fitratı ve sosyal hayatın sonucu olarak birbirlerine karşı emeller ve zıt maksatlar taşıyan insanlar bu zabıta kuvvetinin tesiri altında bulunmazlarsa birbirlerine tecavüz ve taarruzla bir karışıklık içinde kalırlar. Bu ise insanın tahammülü üstünde olduğu ve bu disiplin kuvveti ise ruhani ve

<sup>113</sup> Nisa, 4/59.

<sup>114</sup> Müslim, *Sahih*, 1476,1848.

<sup>115</sup> Bakara, 2/286.



cismani hükümdarlık demek olan imametten başka bir şey olmadığı müslümanın işlerindedir.

İmametın şartlarına gelince, adalet, İslam, erkeklik, buluğ, hürriyet gibi sıfatlardan ibarettir. Bazıları imametın Kureyşli olması ve yönetme ehliyetine haiz olmakla beraber idare işi hususunda yeterli bilgiye sahip olması, yumuşak kalpli olmama şartlarını da ilave etmektedirler. Bakillani (v. 403/ 1012–3)'ye göre insanların en faziletli olması da şarttır. Şimdi bu noktaları birer birer izah edelim. Adalet'ten maksat, şahadet adaletidir. Yani büyük ve küçük günahlardan kaçınmaktır.

İslamiyet, şarttır. Çünkü: “Allah inkârcılara inananlar aleyhinde asla fırsat vermeyecektir.”<sup>116</sup> buyrulmuştur. Ayette ki, “Sebil”den maksat, hükm velayetine şahadettir. Yani kâfirlerin hükm ve şahadet yönünden Müslümanlar üzerinde velayetleri yoktur. Bundan başka imamın İslam'ı yayması ile vergi, zekât alması ve savaşı idare etme vazifeleriyle de görevli olması gayr-i Müslim bulunması bunlara engeldir.

Kadınlardan imam seçilmesinin caiz olmamasının sebebi de “Hükümet idaresini bir kadına teslim etmiş olan bir kavim nasıl felah ve kurtuluş bulur”<sup>117</sup> hadis-i şerifinin delalet ettiği gibi çoğunun memlekete idaresi, yönetimi, siyaset işlerinde acizlik vs. sayılmış olmalarından dolayıdır.

---

<sup>116</sup> Nisa, 4/141.

<sup>117</sup> Tirmizi, “Fiten”, 75; İbn Hıbban, *Sahih*, 10.

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### KONULARINA GÖRE TAHLİL

#### A- EHL-İ SÜNNET'E UZAK VE YAKIN FIRKALAR

##### 1- MÜRÇİE:

Bu fırka, büyük günah işleyenin mümin sayılıp sayılamayacağı hakkındaki tartışmaların çoğaldığı bir dönemde ortaya çıkmıştır. Mürchie kelimesi irca ( ) kökünden “geri bırakmak, tehir etmek” manalarında. <sup>118</sup> Mürchie’yi ( ) reca’dan , “ümit vermekten türetenler de vardır. Şia ve Havaricin ortaya çıktığı zamanda siyasi olaylar karşısında tarafsız bir yol izleyenlerin fırkasına mürchie denmiştir.

Mürchie fırkası, büyük günah işleyenin mümin sayılıp sayılamayacağı hakkındaki tartışmaların çoğaldığı bir dönemde tarafsız kalmışlar, ihtilaf edenlerin durumunu kıyamete bırakarak ve onların hakkında hüküm vermekten çekinmiştir. Bu mezhebin asıl esası, Hz Osman’ın zamanında baş gösteren ve onun katlini intac eden, Hz. Ali devrinde ise, şiddetini daha çok arttıran karışıklıklar esnasında, bazı sahabenin susmayı tercih ettikleri, bu fitnelere iştiraktan çekindikleri görülür. Sahabenin bu hususta istinad ettiği delil, Ebu Hurayra, Ebu Bekra ve diğer bazı meşhur sahabîler tarafından rivayet edilen bir hadistir. Bu hadise göre, Hz. Peygamber, gelecekte bir takım fitnelerin zuhur edeceğini haber vererek şöyle demiştir: “*Fitne zuhur ettiği zaman, oturan yürüyenden, yürüyen koşandan hayırlıdır. Dikkat ediniz, eğer böyle bir şey olursa, devesi olan devsine, koyunu olan koyununa, arazisi olan arazisine sığınsın; hiçbir yoksa sığınacak bir yer bulsun*”<sup>119</sup> Görülüyor ki, Hz. Peygamber bu hadis ile müslümanları fitneden sakınmaya, çıktığı zaman da karışmamaya davet etmiştir. Filhakika, bu davete uyan sahabe, Hz. Osman’ın katli üzerine, ne onun mazlum olarak öldürüldüğünü söyleyenlere, ne de Hz. Ali ve ashabının haklı olduklarını ileri sürenlere muvafakat etmişler, bunlar hakkındaki hükmü, onun asıl sâhibi olan Allah’a bırakmışlardır.

<sup>118</sup> İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b.Ahmed, *Kitabu'l-Fasl fi'l Milel ve'l Ahvâi ve'n-Nihal*, Mısır–1320/1902, III, 188; Şehristani, *el-Milel*, I, 192,139.

<sup>119</sup> el-Buhari, “Fiten”, 92; Müslim, “Fiten”, 10–13.

Mürctie'ye göre bir insanın kalbinde küfür de olsa o insan Allah indinde mümindir.<sup>120</sup> Mürctie, bir kimseyi Allah'ı ve resulünü tanıdıktan sonra farzları terk etse ve büyük günahlardan birini işlese de mümin kabul ederken, Hariciler ise bu kimseleri kâfir olarak kabul ediyorlardı.

Mürctie, devrinin siyasi ve içtimai şartlarının oluşturduğu bir itikadi mezhep olup Emeviler devrinde varlığını sürdürmüş, Abbasiler döneminde kaybolmuştur.

#### **a.Mürctie'nin Ehl-i Sünnet'e En Yakın Fırkası:**

Şeyhülislam Haydari-zade İbrahim Efendi, mürctie'nin Ehl-i Sünnete itikaden en yakın fırkası imanın kalp ile lisanın tasdikinden ibaret olduğu yolundaki İmam-ı Azam'ın yolunu takip edenlerdir,<sup>121</sup> demektedir.

Büyük günah işleyenin cehennemde ebedi olarak kalacağını iddia eden mu'tezililer, bu görüşlerini paylaşmayan, büyük günah işleyenin cezasını çektikten sonra cehennemde ebedi olarak kalmayacağını, belki de Allah-u Teala'nın, onu affedip rahmetine kavuşturacağını beyan eden ve bu husustaki görüşlerine katılmayan her kişiye mürctie adını takarlardı. Ebu Hanife ve öğrencilerine bu yüzden kaderiyye ve Mu'tezile tarafından "Mürctie" adını takarlardı.<sup>122</sup> İmam-ı Azam'ın imanın kalp ile tasdiki ve dil ile ikrarından ibaret olduğunu,<sup>123</sup> artıp eksilmeyeceğini söylemesinden dolayı Mutezile O'nu mürctie'den saymıştır.<sup>124</sup> Bu bakış açısıyla pek çok fukaha ve muhaddise de mürctie denmiştir.

"Mürctie'den bir fırkaya göre iman, tasdiktir. Zira iman, lugatte tasdik manasındadır. Tasdik manasına olmayan şey iman değildir. Tasdik kalb ve dil ile beraber olur. Bu iddia İbnu'r- Ravendi ( v. 250/864)'nin mezhebine uygun düşmektedir.

<sup>120</sup> Ebu Hanife, Numan b. Sabit, *el-Fıkh-ı Ekber*, Çev. H.Basri Çantay, Ank.1982, s.12 vd.; Eşari, Ebu'l-Hasen Ali b.İsmail, *Makâlâtü'l İslamiyyin*, Tahk.Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire-1950, I, 205.

<sup>121</sup> Haydari-zade, *Mezahib ve Turuku İslamiyye Tarihi*, s.7.

<sup>122</sup> Şehristani, *el-Milel*, I, 139.

<sup>123</sup> Ebu Hanife,a.g.e., s.12.

<sup>124</sup> Suphi es-Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, Terc. İ. Sarmış, İst.1983, s.111, Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, *Kelam*, Tekin Kitabevi, 2.Bask. Konya,1991, s.113.

Bu fırka imanı da küfrü de lisanda kullanılan manasında anladığı için Ehl-i Sünnet'in görüşüne yaklaşmış oluyor."<sup>125</sup> İmam Maturidi ve birçok İslam âlimleri de imanın kalp ile tasdik olduğunu belirtmişlerdir.<sup>126</sup>

### **b.Mürctie'nin Ehl-i Sünnet'e En Uzak Fırkası:**

Haydari-zade, Mürctie'nin Ehl-i Sünnet'e itikaden en uzak fırkası imanın kalp ile tasdikten ibaret olduğuna inanan Cehmiyye fırkasıdır,<sup>127</sup> demektedir.

İslam Tarihi'nde görülen itikadi mezheplerden olan Cehmiyye, Cehm b. Safvan (v.128/745)'a nispetle anılır.<sup>128</sup> Cebriyye'nin en meşhur koludur.<sup>129</sup>

Cehmiyye fırkasına göre iman, kalp ile bağlılıktır. Kalbin marifetinden olup, tasdik olmaksızın Allah'ı ve Hz Peygamberin haber verdiği şeyleri kalben bilmek demektir. Eğer insan, diliyle küfrünü ilan etse, putlara tapsa, İslam memleketinde Hıristiyan ve Yahudi gözüke, haç ve teslise inandığını söylese o insan Allah yolunda kâmil mümindir.<sup>130</sup>

Cehm b. Safvan (v.128/745) ve bazı kimseler bilginin iman olduğunu zannederler. Hâlbuki tasdiksiz bilgi, iman değildir. Çünkü iman tasdiktir. İmanın zıddı küfürdür. Küfür ise yalanlamaktır. Tekzip (yalanlamak) bilmenin değil, tasdik zıddıdır. Marifetin zıddı ise cehalet ve bilmemektir.<sup>131</sup> Hakkı bilmeyen kimse onu yalanlayan kimse demek değildir. Neseî (v. 508/1115), bilgi ile tasdik birbirinden farklı olduğunu belirtmek için şöyle der: "Müslümanların enbiya, resuller ve kitapların hepsine ve bütün meleklerle imanları sabittir. Bu da onları doğrulamaktır. Fakat onların kendilerine ve mahiyetlerine dair bilgileri yoktur."<sup>132</sup>

<sup>125</sup> Cihat Tunç, *Kelam Ders Notları*, EÜ, İlahiyat Fakültesi, Kayseri, 1991, s.22.

<sup>126</sup> Eş'ari, *Makâlât*, I, 214–15.

<sup>127</sup> Haydari-zade, a.g.e., s. 7.

<sup>128</sup> Bağdadi, *el-Fark*, s.188–189.

<sup>129</sup> Eş'ari, *el-İbâne*, s.106.

<sup>130</sup> İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 204.

<sup>131</sup> Eş'ari, *el-İbane*, 141.

<sup>132</sup> Eş'ari, *Makâlât*, I,312; N. Çağatay-İ A. Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ank,1976, s.115.

## 2-MUTEZİLE:

Mezhepler Tarihinde önemli bir akait mezhebi kabul edilen Mu'tezilenin bu isimle anılmasının sebebi hakkında çeşitli görüşler ileriye sürülmüştür. Birçok kaynağın naklettiği meşhur görüşe göre Mu'tezile'nin kurucusu Vasıl b. Ata (v.131/748)'nin Basra'da hocası Hasan-ı Basri (v.110/728)'nin meclisinden büyük günah meselesinden dolayı ayrıldığı “ayrılmak”, “uzaklaşmak”, bir tarafa çekilmek” manasına gelen i'tizal'den ism-i fail sığasında bir kelime ile “Mu'tezili” denmiştir.<sup>133</sup> Hasan-i Basri'nin meclisinden ayrılmasıyla Hocasının Vasıl hakkında: “Kad i'tizale anna'l Vasıl” yani Vasıl bizden ayrıldı, demesi Vasıl'ın ve onun gibi hareket edenlerin “İ'tizal edenler” anlamında “Mutezile” adı ile anılmalarına sebep olmuştur.<sup>134</sup>

İslam Tarihi ile ilgili kaynaklar, bize bu kelimenin daha İslamiyet'in ilk günlerinde de bol bol kullanılmış olduğunu göstermektedir ki, bundan da bu kelimenin dini veçhesinin yanı sıra daha önceleri siyasi bir anlamda da kullanılmış olduğunu anlamaktayız.<sup>135</sup> Önceleri “Mutezile” kelimesi tarafsız bir topluluğu ifade ediyordu. Hasan-i Basri (v. 110/728) büyük günah sahibini münafık, Mürcie mümin, Havaric'ten Ezarika kâfir sayıyordu. Vasıl, bütün bu görüşleri reddederek, kendi görüşünü, büyük günah işleyeni “El Menziletü beyne'l menzileteyn”e koyarak ortaya atıyordu.<sup>136</sup>

Vâsıl'ın “mürtekebü'l-kebire” hakkında ileri sürdüğü formül, mücerred bir görüş veya hocasına alâlade bir muhalefet olarak kalmamış, tatbik sahasında da diğer görüşlerle beraber sesi duuyulmuştur. Havaric, Talha, Zübeyr, Âişe ve Cemel vak'ası'nda bunlarla birlikte Ali'ye karşı harekete geçenleri ve daha sonra, Ali'nin tahkim fikrini kabul etmesi üzerine Ali ve taraftarlarıyla onlara karşı harbeden Muaviyeye adamlarını tekfir ederken; Ehl-i Sünnet, Ali'yi doğru yolda görüp karşısındakilerin hatalı olduklarını, ancak bu hatanın “küfür” addedilmeyeceğini ileri sürerken, Vâsıl İbn Atâ meclisinden şu ses yükselmiştir: Karşılıklı harbeden iki firkadan

<sup>133</sup> Bağdadi, *el-Fark*, s.20.

<sup>134</sup> Bağdadi, *a.g.e.* s.118; Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, A.Ü.İ.Fak. Yay. Ank.1967, s.51.

<sup>135</sup> Kemal Işık, *a.g.e.* s.55.

<sup>136</sup> Eş'ari, *Makalat*, I,148.

biri hatalıdır ve hatalı olan taraf fâsıktır; ancak bu hatanın hangi tarafta olduğunu kestirmek güçtür. Onun, her iki taraftan birisinde olması dolayısıyla, her iki tarafın da şahadetleriyle amel edilemez.<sup>137</sup> Basra Camisinde ilk defa ortaya atılan bu görüş, Mutezile ismiyle teşekkül eden fırkanın ilk görüşlerinden olmuş ve bu görüşün sahibi Vâsıl İbn Atâ'da Mutezilenin müessisi ve ilk reisi kabul edilmiştir.

Mutezile mezhebi kendi arasında çeşitli kollara ayrılmıştır. Bu kolların her birinin kendisine has görüşleri olmakla beraber bütün Mu'zile fırkalarının genelde ittifak ettikleri bazı noktalar vardır. Beş esas halinde toplanan bu prensiplerin hepsini benimseyenler Mu'tezile'den sayılmaktadırlar. 1- Tevhid 2- Adalet, 3- Va'd ve Vaid, 4- el Menziletü beyne'l menzileteyn, 5- Emir bi'l Ma'ruf ve Nehy ani'l-Münker.<sup>138</sup>

Mu'tezile'nin bu beş esasından başka kabul ettiği bir takım asıllar daha vardır. Bunlardan bazıları şunlardır: Hüsn ve kubuh, fiillerin çirkinliği güzelliği konusunda Mutezile akli esas almıştır. Nakil, aklın kavradığı gerçekleri izah eder.<sup>139</sup> Allah ahirette görülmez,<sup>140</sup> Kur'an yaratılmıştır,<sup>141</sup> akıl, nakilden üstündür.

a- ***Mutezile'nin Ehl-i Sünnet'e En Yakın Fırkası:***

Ehl-i sünnet'e en yakını "Neccariye, Bişriyye, Barrâriyye'dir."

Neccariye fırkasının kurucusu Hüseyin b. Muhammed en Neccar (v.230/844)'dür. Mezhebinin uzun süre devam ettiği bilinmektedir. Bu mezhebe uyanlar bazı bakımlardan Eşariyye'ye ve Mutezileye uymuşlardır.<sup>142</sup>

Neccariye, Ehl-i Sünnet'e, filleri yaratan Allah'tır, Cüz-i iradeyle onları kazanan ise insandır. İstıtaa fiille beraberdir. Âlemde ancak Allah'ın dilediği şey hadis olur. Allah'ın günahları affetmesi caizdir, gibi görüşleriyle<sup>143</sup> uygunluk, yakınlık arz etmektedir.

<sup>137</sup> el-Bağdadi, *el Fark beyne'l-Firak*, s. 70.

<sup>138</sup> Eş'ari, *İbane*, s.106.

<sup>139</sup> Ş.Gölcük, *Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri*, s.263, İst.1977.

<sup>140</sup> Cihat Tunç, *Kelam Ders Notları*, s.117.

<sup>141</sup> Eş'ari, *İbane*, s.63.

<sup>142</sup> Şehristani, *el-Milel*, I, 88.

<sup>143</sup> İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmî Kelam*, s.138.

### ***b- Mutezile'nin Ehl-i Sünnet'e En Uzak Fırkası:***

Mu'tezile'nin ehl-i sünnete itikaden en uzak fırkası Huzeyliye fırkasıdır.

Huzeyliye fırkasının kurucusu Ebu'l Huzeyl el- Allaf (v.235/849), Mu'tezile mezhebinin önde gelen simalarından ve tartışmacılarından<sup>144</sup> Mecusiler, putperestler, Yahudiler ve diğer itikadi fırka mensuplarıyla yaptığı münazaralarla meşhur olmuştur.

Ebu'l Huzeyl el-Allaf, atom nazariyesinin babası kabul edilir. Cismin sonsuz bir şekilde bölünebileceği görüşünü savunur.<sup>145</sup> Cevahir ve araz metoduna dayanan hudus delilini ilk kullanan Ca'd b. Dirhem'dir. Bu, Cehm b. Safvan yoluyla Mu'tezile'ye geçmiş, Mu'tezile'den de Ebu'l Huzeyl el-Allaf tarafından geliştirilmiştir. Eş'ari, Maturidi ve onlardan sonra gelen Eş'ari ve Maturidi kelamcılar da bu delili kullanmışlardır.<sup>146</sup>

Ebu'l Huzeyl, birçok konularda Ehl-i Sünnet ve Cemaat'in görüşlerinden uzaktır. Sıfatların nefyi, irade anlayışında, insanın gücü (istitaa), kesp gibi konularda değişik görüşleri göze çarpar. Sıfatlar konusunda, “ Allah, ilmiyle âlimdir. O'nun ilmi zatıdır. O'nun kudreti zatı'dır”<sup>147</sup> demektedir. Ebu Huzeyl'in bu görüşü filozoflardan aldığı söylenmektedir.<sup>148</sup> Bu görüşü ile de Mu'tezile'den uzaklaştığı bilinmektedir.

## **2- ŞİA**

Şia, lügatte, misafiri uğurlamak, peşinden gitmek, taraftarı olmak, yardımcı, fırka, grup, cemaat manalarına gelir.<sup>149</sup> Kur'an-ı Kerim'de muhtelif yerlerde “fırka, bölük” ve “taraftar, birine uyan yardım eden “ anlamında kullanılmıştır.<sup>150</sup>

<sup>144</sup> Eş'ari, *el-İbane*, s.106.

<sup>145</sup> İzmirli İsmail Hakkı, *a.g.e.*, s. 271.

<sup>146</sup> Ş.Gölcük-S.Toprak, *Kelam*, s.145.

<sup>147</sup> Şehristani, *el-Milel*, I, 49-50.

<sup>148</sup> Ş.Gölcük-S.Toprak, *Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri*, s. 223.

<sup>149</sup> İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Muhammed b.Mükerrem el-İfriki, *Lisanu'l Arab*, Beyrut.1968, Şia mad.

Şia'nın ortaya çıkışını Rasulullah (s.a.v)'in vefatını müteakip yapılan hilafet seçiminden başlatmak mümkündür. Cenaze hizmetleri ile meşgul olan Ehl-i Beyt'in hazır bulunmadığı ilk halife seçimine Hz Ali itiraz etmiş, hilafet konusunda herkesten çok peygamber ailesinin söz ve hak sahibi olduğunu ileri sürmüştü.<sup>151</sup> Şia, bir terim olarak, Ali b. Ebi Talib'in, Hz. Peygamber'den sonra nass ve tayinle halife olduğuna inanan, imametın kıyamete kadar onun Fatıma'dan olan soyundan çıkmayacağını ileri süren toplulukların müşterek adıdır.<sup>152</sup>

Şia gruplarının dayandığı temel görüş ve zihniyetin kaynağı hakkında birbirinden farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazı araştırmacılara göre bu cereyanın kaynağı İran (Pers) ve dolayısıyla Hind düşüncesidir. Diğer bir görüşe göre de Şia zihniyetinin aslı bilhassa İbn Sebe ve Sebeiyye fırkasından hareketle Yahudiliğe dayanır.<sup>153</sup> Bir kısım müsteşrikler de Şia görüşleriyle Yahudilik ve Hıristiyanlık telakkileri arasında benzerlikler bularak Şiiliğin bu iki eski dine dayandığını ileri sürmüşlerdir.<sup>154</sup> Yine bazı müsteşrikler de Şiiliğin ilk defa Araplar arasında ortaya çıkıp yayıldığına, sonra da başka milletlere özellikle İranlılara geçtiğini söylerler.<sup>155</sup>

Şia, İslam mezhepleri içinde kendi arasında en çok kollara ayrılan en çok fikir ayrılığına düşen bir mezheptir. “Bütün şia grupların ittifak ettiği görüş imamet meselesidir. Şia'ya göre Hz Ali Rasulullah'tan sonra insanların en faziletlisidir.<sup>156</sup> Hilafet, çözümü halka bırakılabilecek işlerden olmayıp oruç, hac, zekât gibi dinin rükünlerindedir. Hz Peygamber kendisinden sonra gelecek imamı söyleyerek vasıflarını belirtmiştir. Bu zat Hz. Ali'dir. Ondan sonra oğulları ve torunlarıdır.<sup>157</sup> Nass ile belirlenen bu imamlar küçük ve büyük günahlardan korunmuştur, masumdur<sup>158</sup>. Şii kaynaklarda, Hz Ali'nin Gadir Hum'da halife tayin edildiği ileri sürülmektedir. Olay Şii eserlerde özetle şöyle yer alır: Hz. Peygamber Veda Haccı'ndan dönerken yolda Maide

<sup>150</sup> Kur'an-ı Kerim'de: “Fırka, bölük, topluluk” anlamında: Bkz.En'am, 6/65.150; Hicr, 15./19; Meryem, 19/69; Kasas, 28/4, “Taraftar, birine uyan” anlamında: Kasas, 28/15; Saffat,36/83, “Yaymak” anlamında, Nur, 24/19, kullanılmıştır.

<sup>151</sup> İbn Sa'd, *Tabakat*, II, 245–246.

<sup>152</sup> Hasan Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, T.D.V. Yay. Ankara, 1993, s. 15.

<sup>153</sup> Onat, *a.g.e.* s. 20.

<sup>154</sup> Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi*, 2.Bsk, İst.1985, s.189.

<sup>155</sup> Bekir Topaloğlu, *a.g.e.*, s.191.

<sup>156</sup> Eş'ari, *Makalat*, I, 65–66.

<sup>157</sup> İbrahim el-Musevi ez-Zencani, *Akaidü'l-İslamiyyeti'l-İsna Aşeriyye*, Beyrut,1973, I, 80.

<sup>158</sup> İbrahim el-Musevi ez-Zencani, *a.g.e.*, I, 43.



suresinin “*Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et; eğer bunu yapamazsan O'nun elçiliğini yapmamış olursun. Allah seni insanlardan korur*”<sup>159</sup> ayeti nazil olur. Bu ayet nazil olduğunda hacc kafillesi, Mekke ile Medine arasında Cuhfe yakınlarındaki Gadir Hum denilen bir yere gelmiştir. Burası yolların ayırım noktasıdır; üstelik de konaklamak için ağaç, su gibi şeyler de yoktur. Hz. Peygamber, ashabını toplayarak kızgın güneş altında onlara hitabeder; bu arada Hz. Ali'nin elini tutarak “Ben kimin mevlası isem Ali de onun mevlasıdır” diyerek Ali'nin velayetini ilan etmiş olur.<sup>160</sup> Kuleyni Maide suresinin 67. ayetinin nüzul sebebi olarak aynı surenin “Sizin dostunuz ancak Allah, O'nun Peygamberi ve namaz kılan, zekât veren ve ruku eden mü'minlerdir” ayetiyle Ali'nin velayeti bildirilmesine rağmen, Hz. Peygamber'in “ümme Ali'nin velâyetini kabul etmez de dinden çıkar endişesiyle, gizlemiş olması olduğunu zikreder<sup>161</sup> ki, kanaatimize göre, bu Hz. Peygambere açık bir iftiradır.<sup>162</sup>

Gadir Hum hâdisesinin aslı şöyledir: Hz. Ali Veda Haccı'na Yemen bölgesinden gelmiştir. Yolda yanındakilerle bazı anlaşmazlıklar çıkmış, onlar da durumu Hz. Peygamber'e intikal ettirmişlerdir. Hz. Peygamber de hac dönüşü, fırsattan istifade, Gadir Hum denilen yerde bu itirazları cevaplandırmış: bir anlamda Ali'nin iyi niyetli olduğunu, ondan şikâyet etmemeleri gerektiğini belirtmiştir.<sup>163</sup>

Hadise esnasında Hz. Peygamber'in “Ben kimin mevlasıysam Ali de onun mevlasıdır” dediği doğru olsa bile bunun hilafet şeklinde anlaşıldığını ileri sürebilmek hemen hemen hiç mümkün değildir, çünkü böyle anlaşılmış olsaydı, en azından sakife toplantısında veya daha sonraki siyasi hadiselerle birlikte bu hususun gündeme gelmiş olması gerekirdi. Nitekim Hz. Ali'nin torunlarından Hz. Hasan da, Hz. Peygamber'in “Ben kimin mevlası isem Ali de onun mevlasıdır” sözüyle, emirlik ve hilafeti kastetmiş olsaydı, namaz, zekât, oruc ve hacla ilgili hükümleri açıkça belirttiği gibi bunu da belirtir ve “Ey insanlar! Bu benden sonra sizin halifenizdir” derdi, diyerek, bunun hilafetle hiçbir alakasının mevcut olmadığını ifade etmiştir.<sup>164</sup>

<sup>159</sup> Maide, 5/ 67.

<sup>160</sup> Kuleyni, *el-Usul mine'l-Kâfi*, I, 289.

<sup>161</sup> Kuleyni, *a.g.e.*, s. 289.

<sup>162</sup> Onat, *a.g.e.*, s. 23.

<sup>163</sup> İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, Kahire trz, IV., 274.

<sup>164</sup> İbn Sa'd, V, 320.

Bu bilgilerden anlaşılmaktadır ki, Şiiliğin mihverini Hz. Ali'nin imameti meselesi, teşkil etmektedir. Ancak, bunlar ve benzeri rivayetlerin, onun Hz. Peygamber tarafından nass ve tâyinle hilafet makamına getirildiğine dair delil olmayacaklarını teorik olarak söylemek mümkün ise de, fikirlerle hâdiselerin irtibatını esas alarak, mevcut siyasi olayların seyri içinde Hz. Ali'nin durumu ve imametinin mahiyetini tespit ettiğimizde, bu tür faraziyeler kendiliğinden önemini kaybedecektir. Eğer Hz. Peygamber Hz. Ali'yi halife tayin etmiş ise, mevcut olaylarda, böylesine siyasi-ictimai hayatı doğrudan ilgilendiren bir konunun tezâhürlerinin görülmemesi elbette düşünülemez.<sup>165</sup>

Şii fırkaların ortaya çıkışındaki asıl sebep imamlar silsilesindeki anlaşmazlıktır. Bu anlaşmazlık sonucunda baş gösteren beş büyük Şii fırka oluşmuştur. Keysaniye, Zeydiyye, İmamiyye, Gâliye ve İsmailiyye'dir.<sup>166</sup>

#### ***a- Şia'nın Ehli Sünnet'e En Yakın Fırkası:***

“Şia fırkasının Ehl-i Sünnet'e en yakın fırkası, Hasan b. Salih b. Hayy el-Hemedani (v.167/784)'ye mensup fırkasıdır.<sup>167</sup>

“Fakih, muhaddis ve mütekellim Hasan b. Salih b. Hayy ile “Ebter” lakabı ile bilinen Kesiru'n- Neva (v.169/785)'ya mensup olanlardır.”<sup>168</sup>Ehl-i Sünnet'e en yakın Şia grubudur. Salihyye ve Butriyye Hz Osman hakkında küfrü veya imanı konusunda bir şey demeyip susarlar. Hz. Ali, Rasulullah (s.a.v) den sonra insanların en faziletlisi ve imamete en layık olanıdır. Ama kabul edilen, seçilen imama da razı olurlar. Müslümanların tabi olduğundan başkasına itaat bize helal olmaz<sup>169</sup> demektedirler. Fürû meselelerde Ebu Hanife'ye, pek az meselelerde de İmam Şafii'ye uyarlar. İmamda bulunması gereken vasıflar, onun yalnızca Kureyşli olması değil, aynı zamanda Hâşimi, vera sahibi, âlim, muttaki, cömert olması gerekir<sup>170</sup> demektedirler.

<sup>165</sup> Onat, *a.g.e.*, s. 26.

<sup>166</sup> Şehristani, *el-Milel*, I-146.

<sup>167</sup> Haydari-zade, *a.g.e.*, s.7.

<sup>168</sup> İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelam*, s. 215.

<sup>169</sup> Bağdadi, *el-Fark*, s.34.

<sup>170</sup> İ, Musevi, *a.g.e.*, I,77.

Zeydiyye'nin kollarından olan Sâlihiyye ve Butriyye imamet hakkındaki tutumları ve Hz Osman hakkında ki görüşlerinden dolayı Ehl-i Sünnet'e en yakın şia grupları arasında sayılırlar.

***b- Şia'nın Ehl-i Sünnet'e En Uzak Fırkası:***

“Şia'nın Ehl-i Sünnet'e en uzak kelam fırkası da İmamiyye fırkasıdır.”<sup>171</sup>

İmamiyye, Rasulullah (s.a.v.)'in vefatından sonra Hz. Ali ve oğlu ile torunlarını meşru imam kabul eden, On iki imama inanmayı dinin aslı gibi bir rükün olarak kabul edenlerin mezhebidir.<sup>172</sup> On iki imam kabul ettiklerinden İснаәşeriyye, imamlara inanmayı imanın şartlarından biri olarak kabul ettiklerinden dolayı İmamiyye denmiştir.<sup>173</sup>

İmamiyye, bir fırka olarak 12. imamın gaybı ile başlayan Gaybet-i Suğra döneminden sonra kavuşmuştur. Şia fırkası, Hz. Ali'nin Hz. Peygamber tarafından imam olarak tayin edildiği iddiasında kalmayıp Hz. Peygamber'in 12 imamı bildirdiğine dair rivayetlerden bahsederler.<sup>174</sup>

**3- HAVARİC**

Mezhepler arasında ilk ortaya çıkan fırkadır. Hz Osman'ın şehid edilmesi, Hz. Ali'nin hilafeti, Cemel ve Siffin gibi olaylar Müslümanları bölmüştü. Siffin muharebesinde Hz Muaviye Allah'ın kitabının hakem olmasını istedi. Hz. Ali'nin askerleri arasında ihtilaf çıktı. Bir kısmı hakemliği kabul etmek isterken, bir kısmı da bunu bir savaş hilesi olduğunu söylüyorlardı.<sup>175</sup> Hz. Ali, tahkimi kabul etti. Hz. Ali, temsilci olarak Hz Ebu Musa el-Eş'ari'yi, Hz. Muaviye de Hz. Amr b. El-As' seçmişti.<sup>176</sup> Hz. Ali'nin askerleri arasında bulunan Temim kabilesinden bir grup “Allah'ın işinde hakeme mi başvuruyorsunuz? Hüküm ancak Allah'ındır. La Hükme illa lillah, diyerek karşı gelirler. Bunlar Hz. Ali'nin tahkimi kabulden dolayı hata ettiğini,

<sup>171</sup> Haydari-zade, *a.g.e.* s.7.

<sup>172</sup> İ. Musevi, *a.g.e.*, I, 111-112.

<sup>173</sup> Şehristani, *el-Milel*, I,162.

<sup>174</sup> İ. Musevi, *a.g.e.*, III, 178.

<sup>175</sup> İbn Sa'd, *Tabakat*, IV, 255-258.

<sup>176</sup> Bkz. Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'l-Ümem ve'l Mülük*, Kahire,1961, IV, 36; İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan Ali b.Ebi'l-Kerem Muhammed b.Muhammed eş-Şeybani, *el-Kamil*, III, 318.

küfre girdiğini dolayısıyla bunu ikrar etmesini Hz. Ali'den istediler. Hz. Ali onarlın bu isteklerini kabul etmedi. Böylece Havaricin ortaya çıkması için zemin hazırlanmış oldu. Hz. Ali'den ayrılan bu grubun Hariciliği ilk çekirdeğini oluşturmaktadır.<sup>177</sup>

Hurkus b. Zuheyr, Nehrevan'da ölen Haricilerin ileri gelenlerindedir. Ehl-i Sünnet tarafından kendisine Zu'l Huveysıra da dendiği aynı zamanda Hayber ganimetleri taksim edilirken Hz. Peygamber'e "Adil ol ey Allah'ın Rasülü" diyerek karşı gelmiş Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından da "Ben adalet etmezsem kim adalet edecektir"<sup>178</sup> yüce beyanlarıyla onu azarlamıştır. Hz. Ömer, Hurkus'un katli için izin istemişse de Hz. Peygamber izin vermemiş ancak: "Bu kişinin aslından, cinsinden bir kavim çıkacaktır ki okun yaydan çıkıp nişanı vurması gibi dinden çıkacaklardır"<sup>179</sup> hadis-i şerifi ile gelecek insanlar içinde bunun edepsiz hareketini taklit edecek bir fırka-i dalle'nin ortaya çıkacağını işaret etmiştir ki, İslam âleminde en evvel ortaya çıkmış Muhalif fırka Marika, diğer bir deyişle Havaric fırkasıdır ki, bu bidatin müessisi de işte bu kişidir.<sup>180</sup> Bu tür rivayetler Hariciliğin bir zihniyet meselesi olduğuna işaret etmektedirler.

Haricilerin ortaya çıkışlarında ki asıl sebep siyasidir. Onlara göre ameller, imandan bir cüzdür. İman, kalple tasdik, dil ile de ikrar ve günahlardan kaçınmaktır.<sup>181</sup> Hariciler, namaz ve oruç ehlidirler.<sup>182</sup> Haricilerin ibadette son derece aşırı oluşları diğer Müslümanlarla münasebetlerinde aşırılığa ve şiddete sevk etmiş ve sonucunda pek çok Müslümanın kanının akıtılmasına sebep olmuşlardır.<sup>183</sup>

<sup>177</sup> Bağdadi, *el-Fark*, s. 72.

<sup>178</sup> Buhari, "Menakıb" 25; Müslim, Zekât, 142,148.

<sup>179</sup> İbn Hanbel, III, 56, 65, 353.

<sup>180</sup> Bağdadi, *el-Fark*, s.68.

<sup>181</sup> Eş'ari, *Makalat*, I,214.

<sup>182</sup> İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 156.

<sup>183</sup> İbn Esir, *el-Kamil*, IV, 343.

***a- Havaric'in İtikad Yönünden Ehli Sünnet'e En Yakın Fırkası:***

Haricilerin Ehl-i Sünnet ve Cemaat'e itikat yönünden en yakın fırkası, İbadiyye fırkasıdır.<sup>184</sup>

Kurucusu Abdullah b. İbad el-Murri et-Temimi'ye nispetle İbadiyye adını alan bu fırka mensupları kendilerine bu isimle birlikte, kendilerini Allah'a satanlar anlamında “Şurat”ve özellikle “ Ehlul Adl ve'l İstikamet”ile “Ehlul İstikamet ve'l İman” adlarını verirler.<sup>185</sup>

Onlara göre iman ve İslam bir bütündür. Amel imandan bir cüzdür. Oysa Ehli Sünnet'in çoğunluğuna göre, amel, imandan bir cüz olmadığından inkâr edilmedikçe ibadetler terk edilince imandan çıkılmaz.<sup>186</sup>

İbadiyye, Allah'ın âlemin yaratıcısı olduğu ve vahdaniyeti konusunda Ehli Sünnet ile aynı düşüncededirler. Meleklerle iman, kitaplara iman konusunda da aynı görüştedirler. Nübüvvet konusunda Ehli Sünnet'e uyarak bütün peygamberlere ve Hz Muhammed'in peygamberlerin sonuncusu olduğuna inanırlar. Ancak şefaati kabul etmezler.<sup>187</sup>

İmamet konusunda ibadiyye, ümmetin işlerini yürütecek ve etrafında toplanılabilecek bir imamın seçim yoluyla başa geçirilmesi şeklindeki görüşleri ile de Ehl-i Sünnet'e yaklaşırlar.<sup>188</sup>

Hariciler arasında Ehli Sünnet'e en yakın fırka, İbadiyye kabul edilmiştir.

***b- Havaric'in Ehli Sünnet'e En Uzak Fırkası:***

Haricilerin itikat yönünden Ehli Sünnet'e en uzak fırkası Ezrakiyye fırkasıdır.<sup>189</sup>

<sup>184</sup> Haydari-zade, *a.g.e.*, s.7.

<sup>185</sup> İbn Kuteybe, Ebu Abdillâh b. Müslim ed-Dinaveri, *el-Maarif*, Tashih, M. İsmail Abdullah es-Savi, 1390/1970, Beyrut, s.226.

<sup>186</sup> İ. Maturidi, *Kitabu't-Tevhid*, s. 373 vd. Bkz, Bekir b.Said A'vaşt, *Dirasatü İslamiyye fi Usul-i'l-İbadiyye*, 3. baskı, Kahire,1408/1988, s.38–42–49.

<sup>187</sup> Bağdadi, *el-Fark*, s.80.

<sup>188</sup> Bekir b. Said, *a.g.e.* s.111.

<sup>189</sup> Haydari-zade, *a.g.e.*, s. 7.

Ezrakiyye, Haricilerin kollarından biridir. Nafi b. Ezrak'a tabi olanlardır.<sup>190</sup> Nafi b. Ezrak, kendisine tabi olanlar dışında herkesi tekfir edip onlarla evlenmenin ve kestiklerini yemenin caiz olmadığını ve kanlarının helal olduğunu, onların müşrik olduğunu, Darü'l-Harb'te helal olan her şeyin oralarda da helal olacağını savunmaktadır. Kendilerine muhalif olanların çocuklarının ebedi cehennemde olacaklarına kani olmuşlardır.<sup>191</sup> Şehristani, Ezarikanın bidatlarının sekiz kadar olduğunu zikrediyor.<sup>192</sup> Ezarika, büyük günah işleyenin kâfir olduğunu söylüyordu.<sup>193</sup>

Havaric'ten Ezarika itikat yönüyle Ehl-i Sünnet'e en uzak fırka kabul edilmektedir.

---

<sup>190</sup> İbn Kuteybe, *el-Maarif*, s. 266.

<sup>191</sup> Kemal Işık, *a.g.e*, s.31.

<sup>192</sup> Şehristani, *el-Milel*, I, 118.

<sup>193</sup> İbn Hazm, *el-Fasl*, II, 115.

## D- İLK İHTİLAFLAR

### 1. Birinci İhtilaf: Vasiyetname Meselesi:

Şeyhulislam Haydari-zade İbrahim Efendi, ortaya çıkmasından korkulan tefrika ve ihtilafların birincisi, Rasulullah (s.a.v)’in hayatının sonunda vasiyetname meselesi ile başladı,<sup>194</sup> demektedir. Şia âlimleri, vasiyetnamenin yazılmasına İmam Ömer tarafından engel olundu, demektedirler.

“Vasiyetname meselesi hakkındaki rivayetlerin hepsi İbn Abbas (v.68/687)’dan nakledilmektedir. Bunların içinde Sahih-i Buhari’nin İbn Abbas’tan naklettiği iki rivayetten ibarettir... Fıkıhçılar ve İslam tarihçilerinin araştırmalarıyla da desteklenen bu rivayetlere göre vasiyetname meselesi şu şekildedir. Hz. Ömer ve yanındakiler, “Nebi (s.v.s)’nin hastalığı artmıştı. Elimizde ise Allah’ın kitabı vardır, o bize yeter” demişlerdir. Sahih-i Buhari söylenen tabiri bu şekilde tayin ettiği gibi sözü söyleyenleri de cemi sığısıyla zikretmiş olduğuna göre bu hususta sözü döndürmeye lüzum görenler yalnız Hz. Ömer’den ibaret değildir. Çünkü Rasulullah’ın beşeri hisleri mükemmel, sıhhatli ve uygun olduğu halde Cenabı Hakk’ın ilahi vahyine dayanarak Kur’an-ı Kerim’i tebliğ etmiştir. Bu tebliğ vazifesi “Bugün sizin dininizi tamamladım.”<sup>195</sup> ilahi fermanı ile tamamlandığı gibi, büyük peygamberlerden ilahi vahye dayanmayan hallerde yanılma olması da müçtehitlerin ihtilaf ettiği meselelerdendir. Bundan dolayı şiddetli hastalık hali beşeriyet üzerindeki tesirlerinin sonucu olarak Kur’an-ı Kerim’e ters meydana gelecek bir yanılmanın İslam âleminde meydana getireceği kötü tesir, izaha muhtaç olmayan hakikatlerdendir.<sup>196</sup>

Bu rivayetlerin, daha sonraları Ehl-i Sünnet ile Şiiler arasında büyük ihtilaf konusu olmuştur. Şia’ya göre Hz. Peygamber bu vasiyetini yazdırabilseydi Ali b. Ebi Talib’in kendisine halef tayin edeceğini, halife olacağını bildirecekti, demektedirler.<sup>197</sup> Ehl-i Sünnet, Hz. Ömer’in görüşünü takiben Kur’an-ı Kerim’in tamamlanmasıyla yeniden kaydedilecek bir şeyin kalmadığını, ayrıca: “Bugün sizin dininiz tamamladım” ayet-i kerimesinin açık bir delil olduğunu savunmuşlardır.

<sup>194</sup> Haydari-zade, *a.g.e.*, s. 22.

<sup>195</sup> Maide, 5/4.

<sup>196</sup> Haydari-zade, *a.g.e.* s.22–23.

<sup>197</sup> İ, Musevi, *a.g.e.*, I, 90-99.

“Kırtas Olayı” denen Rasulullah (s.a.v.)’ın vefatından sonra Müslümanlar arasında ortaya çıkan bu ihtilaf, Şiiler ile Ehli Sünnet arasında büyük bir ihtilaf konusu olmuştur.

### **2.İkinci İhtilaf: Usame Ordusu:**

Fırka kitaplarına bakıldığında Rasulullah (s.a.v.)’ın hastalığı sırasında meydana gelen ikinci bir olaydan bahsedildiği görülür. Rasulullah (s.a.v.)’in henüz çok genç ve tecrübesiz olan Usame b. Zeyd (v.54/673)’i Suriye seferine çıkacak İslam ordusunun komutasına tayin etmesi Müslümanlar arasında hoşnutsuzluk meydana getirmişti. O’nun dirayet ve kudreti hakkında şüphe ediliyordu. Ordu daha sefer hazırlığı ile meşgulken Peygamberin ani hastalığı Müslümanların endişesini bir kat daha arttırmıştı. Bu durumu gören Hz. Peygamber, şiddetli hastalığına rağmen minbere çıkarak: “Usame’nin ordusu derhal sefere çıkacaktır. Siz, bugün Usame hakkında söylediklerinizi daha önce onun babası Zeyd hakkında da söylemişsiniz, eğer babası tayin edildiği vazifeye layık idiye Üsâme de onun kadar bu vazifeye layıktır”<sup>198</sup> dedi.

### **3.Üçüncü İhtilaf: Defin Meselesi:**

Hz. Peygamber (s.a.v.)’in defnedileceği yer konusunda da ayrılık oldu. Ashaptan öncelikle muhacirlerden bazıları O’nun doğduğu, büyüdüğü, kendisine ilk defa risaletinin tebliğ edildiği, vahiy geldiği, İsmail (a.s)’ın son ikametgâhı, Müslümanların Kâbe’si olması sebebiyle Mekke-i Mükerrreme’ye defnedilmesini isterlerken, Ensar da hicret yeri, yardım gördüğü yer olması sebebiyle Medine-i Münevvere’ye defnedilmesinde ısrar ediyorlardı.

Diğer başka bir grup ise, Hz. İbrahim (a.s.)’ın ve diğer peygamberlerin defnedildiği yer olması sebebiyle Beytü’l Makdis (Kudüs)’e gömülmesini istiyordu. Bu sırada Hz. Ebubekir, müdahale edip Hz Peygamberi’in:

“Peygamberler, ancak öldükleri yerde defnedilirler.”<sup>199</sup> hadis-i şerifini okudu.

<sup>198</sup> İbn Hişam, *es-Siret*, IV, 299–300.

<sup>199</sup> Tilmizi, *Sünen*, “Cenaiz”, 33; İbn Mace, *Sünen*, “Cenaiz”, 64.



Bu hadis ile ihtilaf sona ermiş ve Rasulullah (s.a.v.)'in vefat ettiği yer olan Hz. Aişe validemizin odasında kazılan kabre defnedildi.<sup>200</sup> Cenazeyi Hz Ali yıkadı. Hz. Abbas ve oğulları ona yardım ettiler. Sonra da aynı odaya Hz Ebubekir ve Hz Ömer de defnolundular.

Haydari-zade İbrahim Efendi, üçüncü ihtilaf da rasullullah efendimizin defin meselesinde ortaya çıktı, Medine'de Saadethaneye, üzerinde ruhun kabzolunduğu yere defnedildi, demektedir.<sup>201</sup>

### **1- Dördüncü İhtilaf: İmamet Meselesi:**

Hız. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra Müslümanların karşılaştıkları en önemli ihtilaf konularından biri de imamet meselesidir.<sup>202</sup> Zira İslam'da hiçbir dini kaide için, imamet hakkında her zaman çekildiği karda kılıç çekilmemiştir.<sup>203</sup> Hz. Peygamberden sonra halife kim olacaktır? Eğer Müslümanlar, o hayatta iken, onun bir gün öleceğini düşünebilselerdi, ilerde karşılaşacakları böyle bir müşkilin halli için bazı çareler bulmak imkânı hâsıl olurdu. Hâlbuki şimdi her şeyi kendi aralarında halletmek gerekiyordu. Elllerinde, Hz. Peygamber'in hasta olduğu sıralarda, Ebubekir'in Müslümanlara imam olarak namaz kıldırmasını emretmesinden başka, hilafet makamı için açık bir delil yoktu. Bazı Müslümanlar, buna dayanarak Ebubekir'in halife olmasını istiyorlardı. Bunlara göre Hz. Peygamber, dinleri için Ebubekir'i seçmişti; dünya işleri için ise o, bi tarıkı'l-evla tercih edilirdi. Fakat bu görüş zayıftı. Dünya işleri din işlerinden çok daha farklı idi ve Hz. Peygamber'in Ebubekir'i imam olarak seçmesinde hilafet için bulunduğu ileri sürülen işaret vazih değildi.<sup>204</sup>

Ensar, hilafet meselesini aralarında görüşmek için Sa'd İbn Ubade başkanlığında Hazrec'ten Benu Sa'ide'nin evinde toplandıkları zaman, muhacirlerden Ebubekir, Ömer ve Ebu Ubeyde de onlara katılmışlardı. Hz. Peygamber'in vefatından sonra müslümanlar arasında zuhur eden ilk büyük ihtilaf bu toplantıda ortaya çıktı. Ensar, halifenin kendi aralarından birinin olmasını istiyordu; çünkü onlar İslamın

<sup>200</sup> Bağdadi, *el-Fark*, s.18.

<sup>201</sup> Haydari-zade, *a.g.e.*, s. 24-25.

<sup>202</sup> Bağdadi, *a.g.e.*, s.19.

<sup>203</sup> Yusuf Ziya Yörükân, *Ebu'l Feth Şehristani*, Kültür Bakanlığı Yay. 1. Baskı, Ankara, 2002, s. 53.

<sup>204</sup> Koçyiğit, *a.g.e.* s.18.

hâmisi, Rasülün yardımcıları idiler. Bu makama geçecek bir ensari, ona diğerlerinden daha çok layık idi. Buna karşılık, başlarında Ebubekir ve Ömer'in bulunduğu muhacirler ise, hilafetin kendilerine ait olduğunu ileri sürdüler. İslam onlarla başlamıştı; halife de onlardan yani Kureyş'ten olmalı idi. Diğer bir grup ise, hilafetin Benu Haşime ait olduğunu iddia ettiler; bunlar, Peygamber'in aile efradı idiler. Aralarında bulunan Ali İbn Talib, İslama ilk girenlerdendi; zor durumlarda İslamı savunması ve ilimde, dini anlamada ileri bir seviyede olması sebebiyle Haşim oğullarının en üstünü olan Ali b. Ebi Talib'in halife seçilmesini istediler.<sup>205</sup>

Benu Sa'denin evinde, hilafet yüzünden Müslümanlar arasında zuhur eden bu ihtilaf uzun sürmedi. Ebubekir, isabetli konuşmasıyla, onları ikna etmişti. O diyordu ki: *"Biz emir, siz vezirsiniz. Allah'ın elçisi, imamların Kureyş'ten olacağını söylemiştir."*<sup>206</sup> Allah bizi *"es-sâdikun"* sizi de *"el-muflihun"* olarak isimlendirdi<sup>207</sup> ve *"Ey iman edenler, Allah'tan sakınınız ve es-sâdikun ile beraber olunuz"*<sup>208</sup> ayetiyle, size, bizimle birlik olmanızı emretti.<sup>209</sup>

Ebubekir'in sözlerinin tasvib görmesi üzerine Ömer İbnu'l-Hattab'ın ona bi'at etmesi ve diğer Müslümanlarında Hz. Ömer'i takip etmeleri, hilafet meselesinin kat'ı bir neticeye ulaşmasına vesile oldu.

### ***Beşinci İhtilaf: Hz. Ömer'in Tavrı:***

Müslümanlar arasında, halifeler devrinin ilk ihtilafı, Hz Peygamber'in vefatı üzerine ortaya çıkmıştır. Her türlü müşkilin hallinde başvurdukları yegâne otorite olan Peygamberin kaybı, onları, daha büyük ve halli daha güç bir müşkil ile karşı karşıya getirmişti. O zamana kadar böyle bir olayla karşılaşabileceklerini hiç düşünmemişlerdi; belki de Peygamberin, bir gün diğer insanlar gibi vefat edebileceğini akıllarına bile getirmemişler, kendilerini zulmetten nura çıkaran bu büyük kurtarıcının daima başlarında bulunması arzusuyla yaşadıkları için, onun ölebileceğini inanmak

<sup>205</sup> Ebu Zehra, *İslamda Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, s.31.

<sup>206</sup> el-Buhari, "Kitabu'l-Ahkam", 105.

<sup>207</sup> Haşr, 59/8-9.

<sup>208</sup> Tevbe, 9/119.

<sup>209</sup> İbnu'l Arabî, *el-Avasım mine'l-Kavasım*, Kahire, 1375.

istememişlerdi.<sup>210</sup> Fakat Hz. Peygamber (s.a.v.) vefat etmişti ve bu hadisenin ilk büyük şaşkınlığı, onun en yakın dostlarından biri olan Ömer İbnu'l-Hattab'ın üzerinde görüldü. Vefat haberi üzerine, halka hitap ederek “Peygamberin ölmediğini “İsa” gibi, Allah tarafından semaya alındığını, birgün dönüp öldüğünü iddia edenlerin el ve ayaklarını keseceğini ileri sürdü.<sup>211</sup> Hz. Ömer'in ve diğer bazı müslümanların bu ilk şaşkınlıkları ve Hz. Peygamber'in ölümü üzerindeki şüpheleri, Hz. Ebubekir'in yerinde müdahalesiyle giderildi. Hz. Ebubekir, halkı mescide toplayarak onlara şöyle hitap etti; “*Ey Muhammed! Şüphesiz sende öleceksin, onlar da ölecekler.*”<sup>212</sup> “*Muhammed ancak bir peygamberdir. O'ndan önce de peygamberler geçmişti. Ölür veya öldürülürse geriye mi döneceksiniz? Geriye dönen Allah'a hiçbir zarar vermez. Allah şükredenlerin mükâfatını verecektir.*”<sup>213</sup> ayetlerini okuduktan sonra, “Kim Muhammed'e tapıyorsa bilsin ki O, ölmüştür. Kim ki Allah'a tapıyorsa Allah Teala, diridir, ölmez”<sup>214</sup> dedi.

Hz Ebubekir'in sarsılmaz inancı ve kudreti sayesinde Müslümanlar şaşkınlıktan kurtuldular. Hz. Ömer de. “Ebubekir, bu ayeti okuyuncaya kadar sanki daha önce onu hiç okumamış gibiydim”<sup>215</sup> demiştir.

## 2- *Altuncu İhtilaf: Fedek Arazisi.*

Fedek, Medine'nin kuzeyine düşen küçük bir Yahudi köyü idi. Hayber vaka'sında Yahudiler mağlup olunca, kendi akıbetleri hakkında endişe ve korkuya kapılan köy halkı, burayı mukavemet etmeksizin kendi rızalarıyla Hz Peygamber'e teslim etmişlerdi. Böylece fedek, peygamberin şahsi mülkiyetine intikal etmiş oluyordu. Rasulullah (s.a.v.) hayatı boyunca buranın gelirini ailesine ve beni Haşim'den muhtaç olanlara sarf etmişti. Kendisi vefat edince, bu mesele Müslümanlar arasında ihtilaf meselesi oldu.<sup>216</sup>

<sup>210</sup> Talat Koçyiğit, *Hadiscilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 4. baskı, Ankara, 1989, s.17.

<sup>211</sup> Ahmed İbn Hanbel, *el-Müsned*, III, 196.

<sup>212</sup> Zümer, 39/30.

<sup>213</sup> Âli-İmran, 3/144.

<sup>214</sup> Buhari, *Sahih*, 194.

<sup>215</sup> Bağdadi, *el-Fark*, s. 18.

<sup>216</sup> Bağdadi, *a.g.e.*, s. 19.

Hız. Peygamber'in kızı Hz. Fatıma, halife Hz. Ebubekir'den babasından kalmış olan mirasın kendisine verilmesini istemişti.<sup>217</sup> Hz. Ebubekir, bu isteği peygamberin: "Biz nebiler topluluğuna varis olunmaz. Geri bıraktıklarımız, sadakadır."<sup>218</sup> buyurduğunu söyleyerek reddetti. Hz. Ebubekir görüşünde direndi. Hz. Fatıma da ölünceye kadar Hz. Ebubekir ile konuşmadı.<sup>219</sup>

Allah Teâlâ, peygamberi dünya malını miras bırakmaktan muhafaza etmiş ve bu suretle "onlar, dünya malı toplamak ve vereselerine bu malı miras bırakmak için ortaya çıkmışlar" diyerek onların nübüvvetlerinde şüphe yaratmak isteyenlere fırsat vermemiştir. Sonra, Hz. Peygamber'in mirasında hakkı olan yalnız Fâtıma değildi. Hz. Peygamber'in bütün zevceleri aynı hakka sahiptiler ve bunlar arasında Ebubekir'in kızı Âişe'de bulunuyordu. Fakat bu hadis sebebiyle kendi kızını da bu mirastan mahrum bırakmıştır. Eğer o, fitri meyline tâbi olsaydı, her halde kendi kızını diğerlerinden evvel düşünürdü"<sup>220</sup> Hz. Ebubekir (r.a.)'in Hz. Peygamber'in mirası konusundaki tatbikatı Abbasilere kadar sürdü.

### 3- *Yedinci İhtilaf: Zekât Veremeyenlerle Savaş Meselesi:*

Zekât vermek istemeyenler ile savaşın caiz olup olmaması hakkında çıkmış olan ihtilaftır.

Zekât meselesi Usame ordusunun Şarki Ürdün'e doğru hareket ettiği bir zamanda Esed, Gatafan ve Tayy kabilelerine mensub bir heyetin Medine'ye gelerek kendilerinin zekât vermekten muaf tutulmasını istemeleriyle ortaya çıkmıştır. Bunlar, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in vefatını fırsat bilerek İslam'ın farz kıldığı ibadetleri, özellikle zekât vermeyi reddettiler. Peygamberi kabul ediyoruz, namaz kılacağız ama zekât vermeyiz, diyorlardı. Biz bu vergiyi Hz. Peygamber'in şahsına hürmet ederek ve

<sup>217</sup> Nesai, "Gasmü'l-fey", VII, 132.

<sup>218</sup> Buhâri, "Ashabü'n-Nebiyi", 12, "Megâzi", 14, "Nafakât", 3, "Ferâiz", 3, "İ'tisam", 5; Müslim, "Cihad ve's-Siyer", 48, 49, 51, 52, 54, 56; Tirmîzi, "Siyer", 44; Ebu Davud, "Harac ve'l-İmare ve'l-Fey'i", 19; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 6, 9,10, II, 463; Muvatta, "Kelam", 27.

<sup>219</sup> İbn Sa'd, *Tabakat*, 3/315.

<sup>220</sup> İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye fi-Nakzi Kelamiş-Şiave'l-Kaderiyye*, Bulak,13321, II, 157.

sarf yerlerine güvenerek veriyorduk. Artık bundan sonra vermeyiz, demişlerdi. Kendilerinin toplayacaklarını, kendi fakirlerine vereceklerini söylüyorlardı.<sup>221</sup>

Bunlar hakkında nasıl hareket edileceği ashab-ı kiram arasında tereddüt meydana getirdi. Ebubekir, tabiatıyla onların bu arzusunu reddetmiş, bazı sahabilerin araya girip, onları İslam'a alıştırmaya ve kalplerindeki iman kuvvetleninceye kadar kendi hallerine bırakılmaları yolundaki müracaatları da hiçbir fayda sağlamamıştı. Ebubekir'e göre en doğru hareket, zekât vermeyenlerle savaşmak ve kılıçla onları yola getirmektir. Hatta Hz. Ömer de bu tereddütten kendini kurtaramamıştı ve "Bana, düşmanla şahadet kelimesini söyleyinceye kadar savaşmak emredildi. Bunu söyledikleri zaman mallarını ve canlarını korumuş olurlar" mealinde Hz. Peygamber'in bir hadisini naklederek "bunu söyledikleri halde zekât yüzünden onlarla savaşacak mısınız?" demesine de "Allah'a yemin ederim ki, O'nun elçisine verdikleri "ikâl'i" (yani zekât olarak alınan hububatı bağlamak için kullandıkları ipi) dâhi vermektan imtina etseler, onlarla yine savaşırım" cevabını vermiştir.<sup>222</sup> İstemeyenler hakkında iki türlü yaklaşım vardır. Biri zekât vermek istemeyenlerle savaşın caiz olmadığı görüşü diğeri de zekât vermek istemeyenlerle savaşın caiz olduğu görüşlerdir. Hz. Ebubekir savaşmak gerektiğini savunurken, Hz. Ömer, savaşmanın caiz olmadığı düşüncesinde idi.

Hz. Ebubekir, bu husustaki kararını tatbik etmek üzere harekete geçtiği zaman, bütün sahabe onu takip etmiş ve çok geçmeden kararındaki büyük isabeti görmüştür.

#### **4- Sekizinci İhtilaf: Hz Ömer'in Tayin Şekli:**

Hz Ebubekir, iki yıl hilafette kalmıştı. Müslümanlar, O'nun idaresinden çok memnun kalmışlardı. Hastalığı sırasında kendinden sonra halife olacak kişi hakkında Abdurrahman b. Afv ve Osman b. Affan ile istişarede bulunmuştu.<sup>223</sup> Hz. Osman'a: "Benden sonra başınıza Ömer b. Hattab'ı seçtim. O'nu dinleyin ve O'na itaat edin"<sup>224</sup> diye yazdırmıştı.

<sup>221</sup> İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, II. 139.

<sup>222</sup> İbn Kesir, *el-Bidaye*, VI. 311.

<sup>223</sup> İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 199.

<sup>224</sup> İbn Sa'd, *a.g.e.*, s. 200.

Hz Ali ve Talha, Hz. Ebubekir'in yanına gelerek, kimi halife seçtiğini sordular. Aldıkları cevap üzerine, sen bizim üzerimize sert ve haşın tabiata sahip bir kişiyi halife tayin ediyorsun, Allah'a nasıl cevap vereceksin, demeleri üzerine Hz Ebubekir de : "Bu husustan dolayı Cenab-ı Hak benden sorarsa, insanların en hayırlısını velayete seçtim"<sup>225</sup> diyeceğini söyledi.

Şia âlimleri, Hz.Ömer'in hilafete tayini hakkında birçok yönlerden itiraz ediyorlardı. Bakillani (v.403/1012), imamın meşruluğu meselesini gündeme getirerek, "İmametın isbatı nasıl olur ve imam ne ile imam olur?" konusunu tartışmıştır. Eşari'nin "Sıddik'in hilafeti sabit olunca, Faruk-u A'zam'ın da imameti sübut bulur. Çünkü Sıddik O'nu tayin etti. Onunla imamet sözleşmesi yaptı ve O'nu hilafete seçti."<sup>226</sup> görüşüne katılarak, Hz Ebubekir'in ümmet adına sözleşme yapmasını, Ömer'in hilafetinin meşruluğuna delil getirmiştir.<sup>227</sup>

Hz. Ömer ilk hutbesinde: "Mümin çekingen bir deveye benzer. Binicisinin kırbacına maruz kalmamak için, onun reflekslerini daha önceden anlar ve ona tam itaat eder. Ben, Ka'benin Rabbine yemin ederim ki, bu ümmeti en doğru yola yönelteceğim"<sup>228</sup> demişti.

##### **5- Dokuzuncu İhtilaf: Hz. Ömer'in Şura Meselesi:**

Hz. Ömer, bazı Müslümanların "Yerine halife tayin et" tekliflerine Kureyşin ileri gelenlerinden altı kişiyi seçerek,"Ebu Ubeyde'nin bu ümmetin en emini olduğu Ebu Huzeyfe'nin azatlı kölesi Salih'in de, Allah'ı en fazla seven kişi olduğu, Hz. Rasülden duyduğuma binaen hayatta olsalardı onlardan birini seçerdim. Mademki onlar hayatta değiller, benim size yapabileceğim şey Rasulullah'ın vefatına kadar kendilerinden razı ve memnun olduğu kişileri size tavsiye etmekten ibarettir. O zatlar ise; Hz Ali (v.40/661), Osman (v.35/655), Talha (v.36/656), Zübeyr (v.36/656), Sa'd b. Ebi Vakkas (v.50/670) ve Abdurrahman b. Afv (v.32/652) 'dan ibarettir. Bu kişilerden birisini halife seçsinler. Ali ile Osman'nın görüşleri kimlere ise O'nun, yoksa Abdurrahman b. Afv'ın görüşünü tercih ediniz. Hilafet, Sa'd'a teveccüh etmezse hilafet

<sup>225</sup> İbn Esir, *el-Kamil*, II, 292.

<sup>226</sup> Eş'ari, *el-İbane*, s.257.

<sup>227</sup> Bakillani, *Temhid*, s. 179,180.

<sup>228</sup> Taberi, *Tarih*, IV, 54.

makamına geçecek zat O'nun yardımından istifade etmelidir. Ben O'nun Küfe emaretinden azlettim ise acz ve hıyanetine mebni azletmedim. Oğlum Abdullah (v.74/693) halife seçilmemek şartıyla görüş bildirebilir"<sup>229</sup> dediler.

Akrabalık bağlarının önemli olduğu bir toplumda siyasi kararları etkileme bakımından bu altı kişilik şuranın akrabalık bağlarına bakalım. Abdurrahman b. Afv ile Sa'd b. Ebi Vakkas amca çocukları olup, Kureyş'in Beni Zühre kabilesine mensupturlar.<sup>230</sup> Talha b. Ubeydullah, Kureyş'in Beni Teym kabilesinden olup Hz. Ebubekir'in amcasının oğluydu. Ebubekir'in kızı Ümmü Gülsüm ile evliydi.<sup>231</sup> Zübeyr de Kureyşli olup Hz Peygamber'in halasının oğluydu ve Hz. Ebubekir'in kızı Esmâ ile evliydi.<sup>232</sup>

Hz Ali, amcası Abbas'ın "Şura'nın çalışmalarına katılmaması" uyarısını dinlemeyerek Şura'nın toplantılarına katıldı. Neticede Hz Osman'a biat edildi.<sup>233</sup>

#### ***10-Onuncu Mesele. Cemel, Sıffin, Nehrevan Muharabeleri:***

On iki sene kadar hilafet makamında kalan Hz. Osman, bu müddetin ilk yarısında fetihleri daha da arttırmış, İslam topraklarına pek çok yeni ülkeler kazandırmıştı. Bu arada, Kur'an ayetlerinin yeniden toparlanıp tertiplenmesinde ve bugünkü tam ve mükemmel şeklinin yazılmasında muvaffakiyete ulaşmıştı. Fakat, hilafetinin altıncı senesine kadar refah, saadet ve emniyet içerisinde yaşayan Müslümanlar, bu seneden sonra nerden geldiklerini pek anlayamadıkları bir esintinin tesiriyle yavaş yavaş kımıldamaya başladılar.<sup>234</sup>

Hz. Osman dönemi olaylarının arka planında şüphesiz karşımıza en büyük faktör olarak kabile ilişkileri çıkmaktadır. Özellikle ekonomik uygulamalarında, henüz devlet geleneği tam olarak oturmamış bir toplumda Hz. Osman'ın Kureyş-Emevi eksenli bir aristokrasi oluşturmaya çalıştığı düşünülebilir.<sup>235</sup> Ancak Hz. Osman'ın bu girişimi

<sup>229</sup>İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 339.

<sup>230</sup>İbn Sa'd, *a.g.e.*, s.137.

<sup>231</sup>İbn Sa'd, *a.g.e.*, s. 214.

<sup>232</sup>İbn Sa'd, *a.g.e.*, s.100.

<sup>233</sup>Bakillani, *Temhid*, s. 209.

<sup>234</sup>Koçyiğit, *a.g.e.* s. 20.

<sup>235</sup>Abdülaziz Dûri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, İstanbul,1991, 30 vd.

sosyal adalet temelinden uzaklaşmış olmalıdır ki, sonucu kendi katline uzanan bir ayaklanmaya sebep olmuştur. Bu bağlamda Hz. Osman'ın en büyük yanlışı, zaten kılıç zoruyla İslam'a girmiş olmalarından dolayı pek sevilmeyen Beni Ümeyye'ye mensub olan akrabalarını yönetime taşıması ve onlara büyük mali imkânlar tahsis etmiş olması olarak değerlendirilebilir.<sup>236</sup>

Kendi akrabalarına öncelik ve ayrıcalık tanınmasına örnek olarak amcası Hakem b. Ebi'l As'ın durumu verilebilir. Hz. Peygamber'in Hakem'i Medine'den kovması, geri gelmesi hakkındaki bütün girişimleri geri çevirmesine rağmen, Hz. Osman'ın onu geri getirmesi ve öldüğünde mezarını yaptırması, oğullarından Hâris'e Medine pazarının vergilerini tahsis etmesi, öteki oğlu Mervan'ı kendisine sekreter yapması, özellikle de Mervan'a verdiği İfrikiyye bölgesinin humusu, hazineden sorumsuzca harcama yapmasına karşı çıkan Abdullah b. Erkam'ı görevinden alıp yerine genç ve tecrübesiz olan Zeyd b. Sâbit'i ataması göze batan uygulamalarından bazılarıdır.

Diğer taraftan Kufe valisi Velid b. Ukbe'nin Hz. Osman'ın sütkardeşi Abdullah b. Mesud'un şahsında hazineye olan borcunu ödememesi,<sup>237</sup> içkiye olan düşkünlüğü,<sup>238</sup> Mısır valisi Amr b. Âs'ın İskenderiye fethinde kadın ve çocukları da esir alışıyla başlayan halkı bezdirici uygulamaları,<sup>239</sup> Basra'da cihadı ekonomik ayrıcalıkla tellendirmeye çalışan Vali Ebu Musa el-Eşari'nin "savaşa at ya da deve ile gidenleri" üstün tutan görüşü,<sup>240</sup> Hz. Osman'ın yanlışı uygulamalarına tepki gösterenlerin sözcülüğünü üstlenen Ammar b. Yasir'in feci şekilde dövülüşü,<sup>241</sup> Şam valisi Muaviye'nin uygulamalarına karşı çıkan Ebu Zer'in Rebeze'de sürgünde ölmesi,<sup>242</sup> Hz. Osman'ın kendisi ve akrabaları için koruluk tahsis etmesi, Beytülmaldeki mücevherleri kendi kızlarına vermesi,<sup>243</sup> gibi siyasi yanlıklar katline sebebiyet vermişti.

<sup>236</sup> Sıddık Korkmaz, *Tarihin Tahrifi*, s. 41.

<sup>237</sup> et-Taberi, *Tarih*, IV, 244.

<sup>238</sup> et-Taberi, *a.g.e.*, III, 276.

<sup>239</sup> İbnü'l-Esir, *Kâmil*, III, 55.

<sup>240</sup> et-Taberi, *a.g.e.*, IV, 264.

<sup>241</sup> Yakubi, *Tarih*, II, 174.

<sup>242</sup> et-Taberi, *a.g.e.*, IV, 284.

<sup>243</sup> Yakubi, *a.g.e.*, II, 174.



Hz. Osman'ın öldürülmesinden beş gün sonra Medine halkı Hz. Ali'ye biat etmiş bulunuyorlardı.

Hz. Ali'nin hilafette karşılaştığı ilk problem, Hz. Osman'ın şehit edişinden sonraki durumdu. Yani O'nu şehit edenlerin cezalandırılıp cezalandırılmaması meselesiydi. Hz. Osman'ın karısı Naile b. Ferafisa'nın Hz. Osman'ın kanlı gömleğini Muaviye'ye göndermesi Muaviye için büyük bir propaganda vesilesi olur. Muaviye bu gömleği Şam'da cami minberine asarak Hz. Ali'yi "Hz. Osman'ın katili" ilan etmişti.<sup>244</sup> Muğire b. Şu'be, Hz. Ali'ye, ortalık durulana kadar Osman'ın valilerine dokunmamasını özellikle Muaviye'nin yerinde kalmasını tavsiye etmişti.<sup>245</sup> Hz. Ali ise Muaviye'nin mutlaka görevinden alınacağını bildirmişti. Hz. Ali, Talha ve Zübeyr'i de darıltmıştı. İkiisi, Medine'den ayrılarak umre amacıyla Mekke'ye gittiler. Hz. Aişe ile görüştüler. Hz. Ali'ye zorla biat ettiklerini iddia ettiler.<sup>246</sup> Sa'd b. Ebi Vakkas, Abdullah b. Ömer, Hasan b. Sabit, Abdullah b. Selam, Ka'b b. Malik, Muhammed b. Mesleme, Zeyd b. Sabit, Abdullah b. Selam, Muğire b. Şu'be, Üsame b. Zeyd ve Ebu Said el- Hudri... gibi zatlar da Hz. Ali'ye biat etmemişlerdi.<sup>247</sup>

Talha ve Zübeyr, halifeyi ziyaret ederek O'ndan Basra ve Küfe valiliklerini istemişlerdi. Hz. Ali de onların bu isteklerini kabul etmemişti. Hz. Ali'nin siyasi hatası, Muaviye'yi görevden alma kararı değil, Talha ve Zübeyr'in valilik taleplerini reddetmiş olmasıdır. Talha ve Zübeyr, Hz. Ali'ye karşı tavır aldılar. Mekke'de bulunan baldızları Hz. Aişe'yi ikna ederek, Hz. Osman'ın öldürülmesinden Hz. Ali'yi sorumlu tuttular. Hz. Ali de: "Vallahi, ne Osman'ı öldürdüm, ne de öldürülmesi için emir verdim"<sup>248</sup> demişti. Hz. Ali gerekçeleri nолursa olsun Aişe, Talha, Zübeyr ve Şam'daki Muaviye'nin muhalefetini bastırmak durumundadır. Bunun için de önce Basra'da oluşan muhalefeti ortadan kaldırmak için oraya yönelmiştir. Bu yönelik Cemel olayının başlangıcıdır.<sup>249</sup>

<sup>244</sup> Yakubi, *Tarih*, II, 156.

<sup>245</sup> Yakubi, *a.g.e.*, II, 156.

<sup>246</sup> İbn Sa'd, *a.g.e.* s. 31.

<sup>247</sup> İbn Esir, *el-Kamil*, III, 98.

<sup>248</sup> Mes'udi, Ebu'l Hasen Ali b.Hüseyin b.Ali (v.346/957), *Murucu'z-Zeheb*, Tahk. Yusuf Esad, Beyrut, 1385/1965, II, 350-56.

<sup>249</sup> Korkmaz, *a.g.e.* 55.

Hız. Ali aslında kazandığı gibi görünen savaşın görünmeyen mağlubudur. Çünkü Hız. Osman'ın kanını talep edenlere karşı savaşmış olmakla, onun katillerini savunur pozisyonuna düşmüştür. Savaşta en büyük kazancı Muaviye elde etmiştir. Hem muhtemel halife adayları Talha ve Zübeyr'den kurtulmuş, hem de artık "sahabe katili" sıfatını taşıyan Ali'nin halifelikten ayrılması gerektiğini daha rahat biçimde ifade edebilmiştir.<sup>250</sup>

Cemel harbinden sonra Basra'dan Kufe'ye dönen Hız. Ali, o zamana kadar kendisine biat etmemiş olan Şam valisi Muaviye'ye elçi göndererek biat etmesini istemiştir.<sup>251</sup> Fakat Şam'da bulunan bazı sahabe ve kumandanlarını toplayarak Hız. Ali'nin talebini gözden geçirmiş ve neticede ona şu cevabı vermiştir: "Osman'nın katillerini cezalandırmadıkça veya onları bize teslim etmedikçe Ali'ye biat etmeyeceğiz.

Muaviye'nin bu cevabı üzerine, Hız. Ali'nin harekete geçtiğini haber alarak Irak'ta Sıffin mevkiine doğru yürümeye başlamıştır. İki taraf kuvvetleri, 36 Hicri senesi Zi'l-Hicce ayında, bu mevkide karşılaşmış ve tarihin Sıffin adını verdiği, Cemel'den sonra ikinci büyük muharabe cereyan etmiştir. Harp, tamamiyle Hız. Ali'nin lehine dönmek ve Şam ordusu bozguna uğramak üzere iken, Muaviye, tahkim fikrini ileri sürmek suretiyle bozgundan kurtulabilmiş ve daha sonra da hâdisâtın seyrini kendi lehine çevirmeyi başarmıştır. Muaviye'nin bu husustaki ilk hareketi, dağılmak üzere olan askerlerine ellerinde bulunan Mushafları havaya kaldırarak, ihtilafı, Kur-n'a göre halletmeyi izhar etmesidir. Hız. Ali, harbin devamını ve yaklaşmış olan neticenin kat'i olarak alınmasını istiyordu. Ancak askerlerinden bir kısmının, Kur-an'la hükmedilemsi hususunda Muaviye ordusunun teklifini kabul etmesi ve bunda ısrarı, Hız. Ali'nin de aynı fikri kabul etmesine sebep olmuştur. Hız. Ali ile Muaviye arasında cereyan eden harb bu sûretle son bulmuş olmakla beraber, Hız. Ali'nin askerleri arasında yeni bir hareket baş göstermiş ve garip bir tecelli olarak, tahkim fikrinde ısrar edenler, anlaşmanın tahakkukundan sonra, tahkimi kabul ettiği için Hız. Ali'yi suçlamaya başladılar. Bu sûretle ortaya çıkan anlaşmazlık müslümanlar arasında yeni ve daha şiddetli ihtilaf kapısının açılmasına sebep olmuştur.

<sup>250</sup> Korkmaz, *a.g.e* s. 61.

<sup>251</sup> et-Taberi, *Tarih*, III, 523.

## C-HAYDARİ-ZADE'YE GÖRE BİD'AT VE ŞER'İ DURUMU

### 1- Bidat Nedir?

Bid'at kelimesi ( ) kökünden “Bir şeyi örmeği ve benzeri olmaksızın meydana getirmek, yeniden icat etmektir. Arapçada, icat etmek, örneği olmaksızın yapıp ortaya koymak, inşa etmek<sup>252</sup> anlamlarına gelen (...) kökünden türeyen bidat, Kur'an-ı Kerim'de de sözlük manasında yer almıştır.<sup>253</sup> Bid'at çıkarmaya iptida, çıkarana da işleyen kimseye de müptedi denir.

Haydari-zade İbrahim Efendi, bid'atın lügat ve şer'i olmak üzere iki manası olduğunu, lügat manasının, “İster adetten ister ibadetten, olsun mutlak şekilde ihdas edilmiş,” şer'i manasının ise “Ashabın zamanlarından sonra söz ve açık fiil veya Şari'den bir emir işareti olmaksızın dinde bir takım fazlalık ve noksanlık meydana getirmektedir”<sup>254</sup> şeklinde tarif etmektedir.

Bid'at, biri geniş, diğeri dar kapsamlı iki şekilde tarif edilmiştir. Geniş kapsamlı tarife göre bid'at, Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkan her şeydir. Sözlük manasından hareketle dini mahiyette görülen amel ve davranışlardan başka günlük hayatla ilgili olarak sonradan ortaya çıkan yeni fikirler, uygulama ve adetler de bid'at sayılmıştır. Bid'atı dar kapsamlı olarak anlayanlar ise onu, “Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkan ve dinle ilgili olup ilave veya eksiltme özelliği taşıyan her şey” diye tarif etmişlerdir.<sup>255</sup>

Allahu Teala'nın fiili sıfatlarından birisi de “ibda” dır.Yani, yeni icad etmek, misal ve örneği yok iken yepyeni yaratıp çıkarmaktır.Kur'an-ı Kerim bu manayı teyit eder.<sup>256</sup>

<sup>252</sup> İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*,”Bedia”mad. eş-Şatıbi; Ebu İshak İbrahim b.Musa b. Muhammed el-Gımatı, *el-i'tisam, Mısır-Trs*, I, 36.

<sup>253</sup> “De ki: “Ben peygamberlerden bir türedi değilim.(peygamberliği ilk defa ben ortaya atmadım, ya da önceki peygamberlerin hiç söylemediği bir şeyi söyleyen, ortaya bid'atlar atan bir peygamber değilim.) Bana ve size ne yapılacağını da bilmem. Ben sadece bana vahyedilene uyuyorum ve ben apaçık bir uyarıcıdan başka bir şey değilim.” Ahkaf, 46/9, “ İcat ettikleri ruhbanlığı biz onlara yazmamıştık.” Hadid, 57/27.

<sup>254</sup> Haydari-zade, *Mezahib ve Turuk-ı İslamiyye*, s.137.

<sup>255</sup> Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, Dem Yay. İstanbul, 2008, s.35.

<sup>256</sup> “O, göklerin ve yerin yaratıcısıdır. Bir şeyi yaratmak istedi mi ona sadece “ol” der, o da hemen oluverir.”Bakara, 2/117,

Bid'at konusundaki görüşleri ve bu alana tahsis ettiği “el-İ'tisam” isimli eseri ile bilinen eş-Şatıbi (v.790/1388) bid'ati, “Sonradan ortaya konan dini görünümlü yol”<sup>257</sup> olarak tarif etmiştir. Bid'at, Peygamber (s.a.v.)'in asrında, kavlen, fiilen, takriren bir hüküm sadır olmayan ve meşruluğuna dair ne işareten ne de delaleten şer'i bir izin olmayan ve hatta Peygamberimizin sahabeleri zamanında da kavlen, fiilen veya takriren bir icma vaki olmayan yeni bir türedi şeydir.

İstilahta “Sünnet” kavramının zıddı olarak kullanılan “bid'at”<sup>258</sup> kavramı bu anlamda değişik şekillerde tarif olunmaktadır. İbnü'l Cevzi (v.597/1200) bid'atı şöyle tarif eder:

Bid'at, şeriata muhalif olması nedeniyle onunla çatışan, ona ters düşen ve onda bir fazlalık ya da noksanlığa sebep olan şeydir.<sup>259</sup>

Bir başka tarif de şöyledir:

Bid'at, din tamamlandıktan sonra, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatını müteakip ortaya atılan her düşünce ve amel, yani davranış biçimidir.<sup>260</sup>

Bazı tariflerde bid'at, sahabeden sonra, dinde meydana gelen fazlalık veya yeniliktir<sup>261</sup> demek suretiyle, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ashabının döneminde ortaya çıkan yenilikler bid'at kapsamının dışında tutulurken; el-Cürcani (v.816/1413)'nin yaptığı tarifte tabiun döneminde meydana gelen yenilikler de bu kavramın dışında mütalaa edilmektedir. el-Cürcani bid'atı şöyle tarif eder: Bid'at, sahabe ve tabiun döneminde mevcut olmayan ve kendisini şer'i bir delilin gerektirmediği her yeni şeydir.<sup>262</sup>

İstilahi anlamda, tabiun döneminde meydana gelen şeylerin bid'at olup olmadığı tartışmasını bir tarafa bırakarak Hz. Peygamber (s.a.v.) ve O'nun ashabının dönemiyle ilgili olarak, Leknevi (v.1304/1889)'nin şu ifadelerine katıldığımızı ifade etmek isteriz:

<sup>257</sup> Eş-Şatıbi, *el-İ'tisam*, I, 36.

<sup>258</sup> el-Cürcani, *Ta'rifat*, İstanbul, 1300, s. 29.

<sup>259</sup> İbnü'l-Cevzi, *Telbisü İblis*, Beyrut, 1404/1989, s. 17.

<sup>260</sup> ez-Zebidi, *Tacu'l-Arus*, Beyrut, 1386/1966, V, 271.

<sup>261</sup> el-Leknevi, *Düünden Bugüne İbadetlerde Bid'at*, trc. Harun Ünal, İstanbul, 1984, s. 27.

<sup>262</sup> el-Cürcani, *a.g.e.*, s. 29.

“Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında meydana gelen şeyler, ister kendileri tarafından işlensin, ister sahabisi tarafından işlenip de O’nun tarafından bir müdahale görmeyip kabul edilsin, kesinlik ve ittifakla bunlar bid’at değildir.”<sup>263</sup>

Ragıb el-İsfehani (v.502/1108)’ye göre bid’at, öyle bir görüşün ortaya atılmasıdır ki, o görüşü ortaya atan ve onunla amel eden, şeriatın sahibine ve dinde önder kabul edilenlerin görüşlerine uymamış, dinin sağlam esaslarına muhalefet etmiş olur.<sup>264</sup>

Yapılan bu tarifler inanç, amel ve adetlerle ilgili olmak üzere hayatın hemen her alanını kapsamaktadır. Münhasıran itikad alanıyla ilgili olmak üzere, bid’atı, yukarıdaki tarifleri de dikkate alarak, şöyle tanımlamak mümkündür:

Bid’at, Hz. Peygamber (s.a.v.) ile O’nun ashabının düşünce ve talimlerine, kısaca Sünnet’e muhalif olarak, sonradan ortaya çıkan bir anlayıştır.<sup>265</sup>

Ancak, hemen belirtelim ki burada söz konusu edilen muhalefet inat, ya da inkârdan dolayı değil, bir tevil ya da bir nevi şüpheden kaynaklanan muhalefeti ifade eder.<sup>266</sup>

Bid’at kavramının verilen lügat ve ıstılah anlamlarından açıkça anlaşıldığı üzere bid’at mutlak anlamda yeniliği, önceden yok iken sonradan olan şeyleri ifade etmektedir. Dolayısıyla değişen ve zamanın ilerlemesiyle birlikte tabii olarak gelişen cemiyetin yapısında, ister zaruri ve bir ihtiyaca mebni olsun, isterse olmasın, meydana gelen her yenilik ve değişiklik; bir fikir, bir müessese, bir davranış biçimi, keşfedilen ve ortaya konan yeni bir buluş, bir teknik, kısaca yeni olan her şey bu kavram kapsamına girmektedir. Yani lügat anlamıyla, Hz. Peygamber (s.a.v.)’den sonra hayatta görülen maddi- manevi, iyi ya da kötü her yenilik bu kavramla ifade edilir.

Ancak kavramın lügat anlamına takılarak ortaya çıkan ve icat edilen her yeni şey bid’at kapsamında düşünmek ve dinen gayr-i meşru saymak şüphesiz mümkün değildir.

<sup>263</sup> el-Leknevi, *a.g.e.*, s. 33-34.

<sup>264</sup> eş-Şatibi, *el-İ’tisam*, I, 37.

<sup>265</sup> el-İsfehani, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur’an*, thk. Muhammed Seyyid Kilani, Beyrut, tsz. s. 39.

<sup>266</sup> el-Tahanevi, *Keşşafu Istilahati'l-Funûn*, Kalkuta, 1862, I, 133.

Öyle ise, sonradan ortaya çıkan ve bid'at diye isimlendirilen şeylerden hangilerinin meşru ve makbul, hangilerinin gayr-ı meşru ve merdud olduklarının bir ölçüsü ve esası olmalıdır. İşte bize bunun ölçüsünü Hz. Peygamber (s.a.v.) vermektedir. O, bir hadislerinde şöyle buyurur:

“Kim benden sonra terkedilmiş bir sünnetimi ihya ederse, onunla amel eden herkesin ecri kadar o kimseye sevap verilir, hem de onarın sevaplarından hiçbir şey eksiltmeden. Kim de Allah'ın ve Resulünün rızasına uygun düşmeyen bir delalet bid'atı icat ederse, onunla amel eden insanların günahları kadar o kişiye günah yüklenir, hem de onların günahlarından hiçbir şey eksiltmeden.<sup>267</sup>

Bir başka hadislerinde de şöyle buyururlar:

“Kim bizim şu dinimizde ona muvafık düşmeyen bir şey ortaya koyarsa o merduttur, makbul değildir.<sup>268</sup>

O halde bid'at konusunda ölçü açık ve nettir, o da, ortaya çıkan şeyin Allah ve Resulünün rızasına muvafık, şeriatın kaidelerine uyup uymadığıdır. Öyle ise sonradan çıkan şeyler dinin temel esaslarına uygun, Allah ve Rasülünün rızasına muvafıkça onlar makbul, diğerleri merduttur.

Sünni kelamcılar ve mezhep tarihçileri, Ehl-i Hakk'ı Ehl-i Sünnet'e ve Ehl-i İslam'a; Ehl-i Batıl'ı ise Ehl-i Sünnet dışı fırkalar, vahye dayanmayan, insanların icat ettiği dinler ve mensuplarına karşılık kullanır.<sup>269</sup>

## **2- Bidat Çeşitleri:**

Allah Resulü (s.a.v.), İslam'da güzel bir çığır ( sünnet-i hasene) açana o çığıra uyanlar bulunduğu sürece sevap verileceğini, kötü bir çığır ( sünnet-i seyyie) açana da aynı şekilde günah yazılacağını ifade etmiştir.<sup>270</sup>

<sup>267</sup> et-Tirmizi, “Kitabu'l-İlm”, 1.

<sup>268</sup> el-Buhari, “Kitabu's-Salati't-Teravih”, 1.

<sup>269</sup> Kutlu, a.g.e. s.36.

Bidati sonradan ortaya çıkan her şeyi içine alacak şekilde geniş kapsamlı olarak ele alıp kabul eden âlimler, Hz. Peygamber'in bidati reddeden hadisleriyle her devirde günlük hayata girmesi zorunlu bulunan yenilikleri bağdaştırmanın yegâne yolu olarak onu, yapılmasında mahzur bulunmayan “ iyi bidat” ( bidat-ı hasene, bidat-ı mahmude, bidat-ı Huda) ile yapılması yasaklanan “Kötü bidat” ( bidat-ı seyyie, bidat-ı mezmume, bidat-ı dalal) diye ikiye ayırmayı uygun bulmuşlardır.

### **3.Ehl-i Bid'at:**

Daha önce işaret ettiğimiz üzere “bid'at” kavramı ıstılahta “Sünnet” kavramının muhalifi, zıddı olan bir kavramdır. Bid'at Sünnet'in zıddı olduğuna göre Ehl-i bid'at da Ehl-i sünnet'in zıttı olacaktır. Burada söz konusu edilen bid'atın seyyie anlamındaki bid'at olduğunu öncelikle hatırlatalım.

Buna göre Ehl-i bid'at, akait sahasında, Rasulullah ile ashab cemaatının takip ettikleri yolu terk edip bid'ate düşen, itikaden Sünnet ehline muhalif bir anlayış üzere bulunan, Şia, Havaric, Mu'tezile, Mürcie, Cebriye ve Müşebbihe gibi fırkalara verilen isimdir.

Ehl-i bid'atla eş nalamda en çok kullanılan tabirlerden biri de “ehl-i ehva”dır. Yine, “mübtedia, “fırak-ı dalle giib tabirler de Ehl-i bid'atı ifade etmek üzere kullanılan isimlerdendir.

Buna göre, Hz. Peygamber (s.a.v.) ile ashab cemaatinin itikad alanında takip ettiği ve İslam tarihinin her devresinde âlimlerin ve Müslüman çoğunluğun tabi olduğu yola muhalefet edenler ehl-i bid'attan sayılırlar.

### **4-Ehl-i Bid'atın Alametleri.**

Hz. Peygamber (s.a.v.) ile ashabı kiramın akait konusunda takip ettiği, İslam tarihinin her devresinde âlimlerin ve Müslüman çoğunluğunun tabi olduğu yola muhalefet ve ayrılığın da sınırını çizmek gerekir. İlmi manada ihtilafa düşmek, ayrı ve

---

<sup>270</sup> Müslim, “ İlim”,15, “Zekât”, 69; İbn Nesai, “Zekât”, 64.

farklı bir görüşe sahip olmak, kişiyi, mutlaka ayrı bir mezhep sahibi kılmaz. Aynı mezhebi benimseyen âlimler arasında teferruat sayılan birçok noktada ihtilaf edebilmişlerdir. Bu farklı görüşler onları aynı mezhep saliki olmaktan çıkarmamıştır. Şayet bir zümrenin görüşleri içinde şeriatın asılları ve kaidelerinden birine muhalif düşen veya fırka-i naciyenin, yani cemaatin mezhebine külli ve umumi bir kaidede aykırı olan varsa, o zümre, bu görüşü sebebiyle ehli bidat sınıfına girmiş olur. Buna karşılık külli ve umumi sayılmayan noktalarda meydana gelen muhalefet, fırka-i naciyeden ayrılmayı ve farklı bir mezhep kurmuş olmayı gerektirmez.<sup>271</sup>

Ehli bidat ve dalaletin teşhisi için bazı alametler tespit edilmiştir.

- a- Cemaatten ayrılma vasfı, cemaatten kasıt, ehli İslam'ın kalabalığı, sevad-ı a'zam,<sup>272</sup> müttehid âlimler cemaati, sahabe cemaatidir.
- b- Bir diğeri de müteşbihata tabii olmaktır.
- c- Kitap ve sünnete tabi olmaları gerekirken, itikadi konularda kendi hevalarına, nefsanî anlayış ve arzularına uymalarıdır.

Büyük mutasavvıf Abdülkadir el-Cilani'ye (v.561/1166) göre ehli-i bid'atin en belirgin özelliği, onların Ehl-i Sünnete ve ehli hadise dil uzatmaları, onları çeşitli küçültücü isimlerle anmalarıdır.<sup>273</sup>

<sup>271</sup> Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi*, s. 155–56.

<sup>272</sup> Sevad-ı Azam hk, hadis-i şerife bkz. “İnsanlar ayrılığa düştüğünde siz Sevad-ı Azam'a uyunuz.” İbn Mace, “*Fiten*,” 8.

<sup>273</sup> Bekir Topaloğlu, *a.g.e.*, s. 156.



## ESERİN İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Haydari-zade İbrahim Efendi 23 Ekim 1332/1916'da Medresetü'l –Vaizin'de Mezahib ve Turuk-ı İslamiyye Tarihi dersi hocalığına getirildi. Ders notları niteliğinde olan Mezahib ve Turuk-ı İslamiyye Tarihi kitabı, 1338/1922 yılında İstanbul'da neşredilmiştir. Müellif, eserde Mezhepler Tarihi alanına ilişkin metodik bilgiler vermiş ve klasik dönemde ortaya çıkan fırkaları ele almıştır. Haydari-zade İbrahim Efendi, Mezahib ve Turuk-ı İslamiyye isimli eserinde genel anlamda itikadi ve fihhi mezheplerin ortaya çıkış sebepleri, nübüvvet ve bid'at konularını ele almıştır. Osmanlı'nın kriz döneminde yazılması nedeniyle mezhepsel ayrılıkların bu tür zamanlardaki sakıncalarına temas edilmiştir.

Haydari-zade, eserinde ilk olarak İslam düşüncesi üzerinde yoğunlaşan insanları, beşeri dinler ve görüşler ekseninde kategorize etmiştir. “Erbab-ı diyânet ve'l-milel” olarak nitelendirdiği grup ilahi olmayan din mensuplarını, “Ehlü'l-ehva ve'n-nihal” ise İslam düşüncesinde ortaya çıkan bid'at mezheplerini ifade etmektedir. Müellif tedrisini üstlendiği dersin geniş muhtevası gereği birçok mezhep ve akımla ilgili değerlendirme yapmıştır. Buna göre ders kapsamına giren din, düşünce sistemleri ve mezhepler felsefe, Dehriyye, Yahudilik, Hristitanlık, İslam mezhepleri ve Sufilik olarak belirlenmiştir. Kitabın temel amaçları arasında bu düşünce biçimlerinin itikâdi görüşleri ve ortaya çıktığı zamanın tespiti önemli bir yer işgal etmiştir. Bu bağlamda ana konular şu şekilde belirlenir:

- 1.Nübüvvetin ve risâletin hikmeti ve gerekliliği.
- 2.İslam'ın çeşitli fırkaları.
- 3.Ehl-i sünnet'in dört mezhebe ayrılması, kökleri ve tarihsel süreçleri
- 4.Bid'atın İslam hükümlerine göre mahiyeti.<sup>274</sup>

Böylece Haydari-zade, eserinin başında takip ettiği sistematiği ve temel araştırma konularını ortaya koymuş olmaktadır.

<sup>274</sup> Haydari-zade,, *Mezahib ve Turuk-ı İslamiyye Tarihi*, İstanbul 1335, s. 4.

Haydarî-zâde, kitabın isminden de anlaşılacağı üzere iki ayrı din söylemini ve bu eğilimlerin meselelere yaklaşım metotlarını zikretmeyi uygun görmüştür. Bunlardan biri, nazar ve istidlâli merkeze alanlar, diğeri de riyazet ve nefis mücahadesini önceleyenlerdir. Nazar ve istidlâl yolunu benimseyenler de kendi içlerinde şeriatlardan birine bağlı olanlar yani Kelamcılar, diğeri de akılları doğrultusunda giden Meşşai (Aristocu) filozoflardır. Riyazet ve nefis mücahadesini benimseyenler ise şer'i hükümleri tatbik edenler yani Sufiler, diğeri de hiçbir şeriata bağlı olmayan İşraki (Eflatuncu) felsefecilerdir. Haydarî-zâde, Kelamcıları da ikiye ayırarak itikadi mezheplere girişi sağlamış olmaktadır. Bu bağlamda Hz. Peygamber ve ashabının yoluna girenleri Ehl-i Sünnet ve Cemaat, dalâlet yoluna gidenleri de erbab-ı bid'at ve delâlet/bid'atçı ve sapkınlar olarak isimlendirmiştir. Ona göre Ehl-i -Sünnet Selefîyye, Maturidiyye ve Eş'ariyye'den ibarettir. Erbab-ı bid'at ve dalâlet ise Mutezile, Mürcie, Şia ve Havaric mezhepleridir. Bu şekilde Haydarî-zâde, bid'at mezheplerini dört ana kola ayırmış ve alt kollarla birlikte 73 sayısına ulaşmıştır.<sup>275</sup> Bu tasnif yöntemi, aynı zamanda Haydarî-zâde'nin 73 fırka hadisini temel aldığına da bir göstergesidir.

Haydarî-zâde, fırkalar hakkında birçok eser yazılmış olmakla birlikte Şehristânî'nin tanzim ve yazıcılığının daha uygun olduğu görüşündedir. Tasnif ve usulünün dayanakları ve temel nitelikleri hakkında bilgi vermekle işe başlar. Şehristânî, metodolojisini dört temel mesele üzerine kurmuş ve mezhep görüşleri ilgisi oranınca düzenleme kapsamında yer almıştır. Temel meseleler ve konular şu şekilde dizayn edilmiştir. 1. Sıfat ve Tevhit konuları. Sıfatları nefyeden ve kabul eden mezhepler arasındaki farklılıklar verilmiştir. Eş'ariyye, Kerramiyye, Mücessime ve Mu'tezile fırkaları arasındaki ayrılık noktaları anlatılmıştır. 2. Kader ve adl meseleleri. Bu ana konular ekseninde Kaderiye, Neccariyye, Cebriye, Eş'ariyye ve Kerramiyye fırkalarının görüşleri ele alınmıştır. 3. Va'd-void, esma ahkâm konuları çerçevesinde iman, tevbe, ircâ, tekfîr, tatlil meseleleri, tespit ve nefy edenler cihetinden anlatılmıştır. Bu konular bağlamında Mürcie, Vaidiyye, Mu'tezile, Eş'ariyye ve Kerramiyye fırkaları arasındaki tartışmalar verilmiştir. 4. Sem'-akıl, risalet, imamet konuları. Bu çerçevede tahsin, takbih, salah, aslah, lutf, nübüvette ismet meselelerinin ele alınması, imamette nass ve tayin görüşünü benimseyenler ve icmadan yana tercih koyanlar incelenmiştir. Bu

<sup>275</sup> Haydari-zade, *a.g.e.*, s.5.

konular etrafında Şia, Havaric, Mu'tezile, Kerramiyye ve Eş'ariyye fırkalarının görüşleri açıklanmıştır.<sup>276</sup>

Bu sayılan dört kaideden herhangi biri hakkında özel görüşle farklılaşan kişiyi görüş sahibi kabul etmek ve cemaatini de fırka saymak gerekliliği üzerinde durulmuştur. Ama bir meselede farklılaşma olmuşsa onun makalesi yani görüşü bir mezhep sayılmaz. Buna göre İslam fırkalarının en büyükleri Sıfatiyye, Kaderiye, Havaric ve Şia fırkalarıdır. Bu fırkalarının görüşlerinin birbirlerini etkilemesi ve bütünleşmesi sonucunda her bir fırkadan birçok alt fırka doğmuştur. Böylece İslam fırkaları 73 fırkaya ulaşmıştır.<sup>277</sup>

Haydarî-zade, Şehristânî'nin ilkesel bazda yaptığı tasnif sistemini tercih etmiştir. Diğer müelliflerin yaptığı tasniflerin kaidelere bağlı olmadığını dolayısıyla sorunlu olduğunu söyler. Şehristânî, fırkaları dört kaide (sıfat, kader, esma-ahkâm, imamet) gereğince tasnif etmiştir. Bu tasnif uyarınca Sıfatiyye, Kaderiye, Havaric ve Şia fırkaları temel fırkalar olarak ortaya çıkmıştır. Bakillanî'nin *Temhid* isimli eserinde ise Cebriyye, Kaderiyye, Ravâfiz, Havâric, Muattıla, Müşebbihe ve Ehl-i Sünnet olmak üzere yedi ana fırka vardır. *Mevâkif* adlı kitapta ise bu yedi fırkaya Mürcie'nin ilavesiyle sekiz fırka yer almaktadır.<sup>278</sup> Haydarî-zâde'nin tasniflerle yaptığı bu mukayese, Eş'ari firak geleneğine ait eserlere ve tasnif sistemlerine vakıf olduğunu göstermektedir.

Haydarî-zade, 73 (fırka) hadisinden hareketle Hz. Peygamber'in ölümünden sonra çok zaman geçmeden farklılaşmaların bu sayıya ulaştığını ifade etmiştir. Bu süreçten itibaren bu fırkaların artması ya da eksilmesinin bu fırka hadisine zararı ve taalluku yoktur. Ayrıca 73 sayısının çeşitli mezhepleri gündeme taşıyarak onaylanmasından daha önemli başka bir mesele vardır. Bu da Allah'ın vahid, kadim, âlim, kadiri murid, hâlik, mevcut gibi sıfatları olduğuna inanmaktır. Bu usüllerin birisinden sapmak, hadisin içerdiği hükümden anlaşılacağı üzere hidayetden sapıp delâlet yolunu seçmek ve dolayısıyla cehenneme girmeyi hak etmektir. Ayrıca müellif, yetmiş üç sayısının çoklukta mübâlağa için kullanıldığına dikkat çekmiştir. Bu

<sup>276</sup> Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 5–6.

<sup>277</sup> Haydari-zade, *a.g.e.* s.104–105.

<sup>278</sup> Haydari-zade, *a.g.e.*, s. 108.

bağlamda “onlar için 70 defa da istiğfar etsen, Allah onları affetmeyecek.”<sup>279</sup> ve “sonra da onu yetmiş arşın uzunluğunda bir zincir içinde oraya sokun!”<sup>280</sup> ayetlerini zikretmiştir. Ayrıca bu yorumu teyit edici olarak “ Ben günde 70 kez istiğfar ederim” ve “Kim Mekke’den 70 sene kadar uzak kalmaya sabrederse cehennemden 70 harif uzaklaşır,” hadislerini nakletmiştir. Bu ayet ve hadislerde geçen 70 sayısı kesretten kinaye olarak mübalâğayı ifade etmektedir.<sup>281</sup> Haydarî-zâde, fırka sayısını hadiste geçen sayıya bire bir uydurma gibi bir girişimden uzak durur. Bu işle meşgul olmaktansa Tevhid ilkesi bazında hareket edilmesi gerekliliği üzerinde durur.

Haydarî-zâde, 73 fırka hadisi ile ilgili olarak Ebu Tahir Kazvini’nin *Sıracu’l-ukul fî minhaci’l-usûl* adlı eserinde yer alan başka bir rivayeti aktarır. Bu hadiste “Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacak, biri hariç hepsi cennettir.” İfadesi dikkat çekmektedir. Müellif, bu iki hadisi de sahih görerek telif yoluna gitmekte ve “hak birdir” sonucuna varmaktadır. Ona göre 73 fırkadan yalnız bir fırkanın isabet ettiği, diğerlerinin yanlışlığa düştüğü ve azaba müstahak olduğu bilinmektedir. Ama tüm fırkaların şefaathle kurtuluşa erecekleri ve hakka isabet eden tek fırkanın şefaatsiz ebedi mutluluğa ereceğini söylemektedir.<sup>282</sup> “Hepsi cennette biri dışında” ifadesinde cennet müjdesi ön plandadır, “hepsi cehennemde” ifadesindeki kilit kavram şefaattir. Bu terimle kayıtlı bir istisnadan söz edilmektedir. Bu da fırkalardan yalnız bir tanesinin “şefaathle cennete gireceği” anlamına gelmektedir. İlk hadis, bir fırkanın dışında hepsinin azabı hak ettiğini ama kurtulabilme ihtimalini açıklar. İkinci hadis ise yalnız o tek fırkanın şefaatsiz cennetlik olacağı, diğerlerinin ise şefaathle kurtuluşa erecekleri anlamına gelir. İslam mezheplerinden hangisine mensup olursa olsun bir müslümanın tekfirinin kesinlikle caiz olmadığı düşüncesindedir. “La ilahe illallah” diyen iman sahibinin tekfirine yönelmek, onu ebedi hüsrana mahkûm etmek anlamına gelir. Aynı zamanda bu kişiyi, hem hayat hem de ölümünde İslam hükümlerinden yoksun bırakmak demektir. Bu ise gayet tehlikeli bir meseledir.<sup>283</sup> Haydarî-zade’nin tekfir konusundaki bu yaklaşımı, izlediği metot konusunda da önemli ipuçları vermektedir.

<sup>279</sup> Tevbe, 9/80.

<sup>280</sup> Hakka, 69/32.

<sup>281</sup> Haydari-zade, *a.g.e.* s. 107.

<sup>282</sup> Haydari-zade, *a.g.e.*, s. 108.

<sup>283</sup> Haydari-zade, *a.g.e.*, s. 109.

Haydarî-zâde, ulemanın da tekfir yöntemini kullanmadığına dikkat çekmiştir. Sufilerin ise daha farklı ve hoşgörülü bir bakış açısına sahip olduğunu ifade etmiştir. Sözelimi İbn Arabî'ye göre İslam fırkalarından herhangi bir Müslüman'a ret ve itiraza yönelmek ehlullahın/Allah dostlarına yaraşır bir tarz değildir. Çünkü bunlar İslam topluluğunun çerçevesini çizdiği daire içinde yer almış ve nasslara muhalefet etmemişlerse, hak üzeredirler ve inançları da doğrudur. Müellif, aynı zamanda Mevlana'nın da bu anlayışta olduğuna işaret ederek Sufilerin İslam fırkaları hakkındaki bu bakışlarının ayrılığın ve nifakın yok edilmesinde ve İslam birliğine hizmet anlamında takdir edilmesi gerektiğini<sup>284</sup> ifade etmektedir.

Haydarî-zâde, 73 fırka hadisini merkeze alarak bir tasnif sistemi belirlemiş ve Şehristânî'nin yöntemini tercih etmiştir. Ona göre her mezhep kendini hadiste geçen "fırka-i Nâciye" olarak kabul etmişse de bu fırkanın Ehl-i Sünnet ve Cemaat olduğu hadiste geçen "benim ve ashabımın yolunda gidenler" ibaresiyle sabittir. Çünkü onlar, ashab-ı güzinden nakledilen sahih hadislerle göre itikatlarını şekillendirmişlerdir. Ne Mu'tezile gibi kendi akıllarına ne de Şia gibi masum saydıkları imamlarının nakillerine itimat etmişlerdir. Eş'ari ve Maturidi'nin usulde ihtilafı yoktur, furu meselelerde oluşan ayrılıklar ise uzlaştırılabilir niteliktedir. Haydarî-zâde, Müslüman toplumun birlik, beraberlik ve uyum içerisinde olması hedefine paralel olarak mezhepler arası çatışmaları ve fitneleri yok edebilecek bir anlayışın yerleşmesine özen göstermiştir. Müellifin bu yaklaşımında üstlendiği üst düzey bürokratik görevlerden kaynaklanan sorumluluk duygusunun ve yaşadığı dönemde meydana gelen olumsuzluklara yönelik çözüm arayışının etkili olduğu kanaatindeyiz.

Haydarî-zâde, Mezhepler Tarihi yazıcılarının İslam fırkalarının doğuş, gelişim ve inanç sistemlerinin takdimi konusunda görüş farklılığına düştüğünü söylemiştir. Bunlardan bazıları fırkanın doğuş zamanını dikkate alarak hangisi önce doğmuşsa en evvel ondan bahsetmiştir. Bu sistemi öngörenler Haricilik fırkasını ve görüşlerini ilk sırada vermişlerdir. Bazıları fırkanın şer'i hükümlere göre inanç sistemini incelemişler, itikaden uyumlu ve olumlu olan fırka hangisi ise kitaplarına ondan başlayıp aşırı itikada sahip olan fırka ile bitirmişlerdir. Bu esasa göre de ilk olarak Mürcie ele alınmış ve aşırı saydıkları Cehmiyye en sonda zikredilmiştir. Söz gelimi bir hadisçi olmasına rağmen

<sup>284</sup> Haydari-zade, *a.g.e.*, s. 110-111.

Buhari de Sahih’inde bu yolu izleyerek ilk önce Kitab-ı İman ile Mürcie aleyhindeki olumsuz söylemlerden başlayıp son olarak Kitabü’t-Tevhid ile zındıklar ve Cehmiyye’ye dair bölümle eserini bitirmiştir. Kelam ilmine ilişkin kitaplar tasnif olunmaya başladıktan sonra ise eserlerin başlangıcını tevhit ve sıfat bahisleri teşkil etmiştir. Haydarî-zâde, bu usullerle ne kendisini sınırlayacağını ne de bunlara ilgisiz kalacağını söylemiştir.<sup>285</sup> Ama olayların ilmi yönünden başka tarih ve siyaset noktalarını da nazari itibara almak mecburiyetinde bulunduğunu ifade etmiştir. Bu sebeple ilk olarak Ehl-i Sünnet ve Cemaat’ın dâhil bulunması nedeniyle önem arz eden Sıfatiyye fırkasını ve Ehl-i Sünnet’i savunmayı zorunlu gördüğünü söylemiştir. Haydarî-zâde, kurtuluşa eren fırka olarak tanımladığı Ehl-i Sünnet ile şefaathane yoluyla cennetlik olacaklarını söylediği diğer fırkaların görüşlerini mukayese etmiştir. Bu fırkaların Ehl-i sünnet’e yakın duruşları ya da uzaklıkları açısından değerlendirmiştir. Mu’tezile, Mürcie, Şia ve Havaric fırkalarının alt kolları arasında Ehl-i sünnet itikadına yakın ve uzak bir takım fırkalar olduğunu söylemiştir. Bu bağlamda Mürcie’de Ebu Hanife’nin yolunu takip eden grubun, iman anlayışları sebebiyle Ehl-i Sünnet’e itikat açısından en yakın fırka olduğunu ifade etmiştir. Mürcie içindeki Cehmiyye’nin ise “imanın kalp ile tasdik” olduğu iddiasıyla Ehl-i Sünnet’e en uzak fırka olduğu tespitini yapmıştır. Mu’tezile’nin Ehl-i Sünnet’e en yakın fırkaları Neccariyye, Bişriyye ve Dirariyye fırkaları, en uzak olanı ise Hüzeyliyye’dir. Şii fırkalardan en yakını, “imametın Ali evladına mahsus olduğuna” inanan Hasan b. Salih b. Hay el-Hemdanî’ye mensup fırkadır. En uzak olanı İmamiyye’dir. Haricîlerden Ehl-i Sünnet’e en yakın olanı İbadiyye, en uzağı ise Ezrakiyye’dir. Gulat, Ravafız, Batıniyye ve Acaride gibi ayrılmış olan fırkalar, İslam’dan sayılmazlar. Bu konuda İbn Hazm’ın değerlendirmelerini benimsediğini ifade etmiştir.<sup>286</sup>

Haydarî-zâde, karşılaştırmalı bir şekilde fırkaların usullerini ve farklılaştıkları noktaları tespit etmeye çalışmıştır. Ana fırkalardan Mürcie’nin icma ile bağlı olduğu usul, küfür ile imanın mahiyeti yanında kimlere mümin, kimlere kâfir denileceğinden ve vaid’e masiyetten dolayı verilecek hükmün kıyamete kadar ertelenip cennetlik veya cehennemlik olduğuna hükmedilmeyeceğine inanan kimselerdir. Diğer meselelerde meydana gelecek bir ihtilaf bu fırkadan ayrılma sebebi sayılamaz. Mu’tezile’nin usulü,

<sup>285</sup> Haydari-zade, *a.g.e.*, s. 149-150.

<sup>286</sup> Haydari-zade, *a.g.e.* s. 7.

tevhit ve sıfat meselelerinden ibarettir. Kur'an'ın yaratılması, kaderin nefyi, sıfat, teşbih, Allah'ın ahrette görülmesinin inkârı meselelerinde ve kebire sahibinin ne mümin ne de kâfir olup fiskına inanan kimse Mu'tezile olarak nitelenir. Bazıları kader, fisk ve iman meselesinde aşırı görüşleri benimsemişlerdir. Mürcie'den Cehm b. Safvan, Mukatil b. Süleyman ile bazıları; Şia'dan Hişam b. Hakem, Muhammed b. Cafer el-Kufi, Davud el-Havari gibi bazıları sıfat ve tevhit bahsinde Mu'tezili görüşlere katılmışlardır. Ama bu husus, Mu'tezile sayılmaları için yeterli değildir. Şia icmaen usulü imamet ve ashab-ı kiramın yekdiğerine tafdilî meseleleridir. Bu fırka, Hz. Ali'nin Rasul'den sonra insanların en erdemlisi ve imamete en layık olduğuna ve imametın kendisinden sonra evladına has kılındığına inanır. İhtilafli bazı konular Şia'dan çıkaracak düzeyde etkili değildir.

Haricilerin ittifakla kabul etmiş olduğu usul ise küfür ile imanın mahiyetleri, kime kâfir kime mümin denileceği ve imamete ilişkin meselelerdir. Hariciliğin temel görüşleri Tahkim'i inkâr, günah sahibini tekfir etmek, zalim imama karşı isyanı vacip görmek ve imametın Kureyşli olmayan biri için de gerçekleşebileceği fikrinde olmaktadır.<sup>287</sup>

Haydarî-zâde, "İslamiyetin fırak-ı muhtelifeye esbab-ı inkısamı" başlıklı bölümde fırkaların ortaya çıkışında etkili olan dini ve siyasi sebeplere değinmiştir. Mezhep kurucularının ve mensuplarının etnik kökenlerinden yola çıkarak farklılaşmadaki İranlı unsura dikkat çeker. O, bu milletin siyasetteki etkilerinden ve eski güçlü medeniyet olduklarından söz eder.<sup>288</sup> Emevilerin Arap milliyetçiliğindeki aşırılıkları, karşı bloku güçlendirmiş ve diğer milletlere mensup olanları İranlılara yakınlaştırmıştır.<sup>289</sup> İranlılar da siyasi, idari, askeri konulardaki Arap egemenliğini görünce ve mevalinin ezilmişliğine tanık olunca Emevi karşıtlığında öne çıkmışlardır.<sup>290</sup> Mücadelenin ardından Abbasiler zafere ulaştıklarında mevali olarak horlananlar iktidara

<sup>287</sup> Haydari-zade, *a.g.e.* s. 8-9.

<sup>288</sup> Haydari-zade, *a.g.e.* s. 15.

<sup>289</sup> Osman Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Hitit kitapevi, Ankara, 2010. s. 223.

<sup>290</sup> Haydari-zade, *a.g.e.* s. 16.

gelmiş oldular. İranlılar ve Bermeki sülalesi bunlardandı. İran/Fars kültür ve siyaseti, Şia mezhebinin ve alt kollarının ortaya çıkmasında etkili olmuştur.<sup>291</sup>

Haydarî-zâde, çeşitli fırkaların doğmasında bazı tarihi olayların ve nifak hareketlerinin etkili olduğunu anlatmıştır. Bu bağlamda Şehristani'nin eserinde de geçen ganimet dağılımındaki olayı aktarmıştır. Dağılımdan hoşnut olmayan bedevi “adil ol Ya Muhammed” demiştir. Buna karşı “ben adil değilsem adil olan kimdir” diyen Hz. Peygamber “Bu adamın asıl ve madeninden ve cinsinden bir kavim çıkacaktır ki okun yaydan çıkıp nişana isabeti gibi dinden huruc edeceklerdir.<sup>292</sup>” demiştir. Mârîka diğer adıyla Havaric fırkasının buradan geldiği iddia edilmiştir. Kader meselesindeki farklılaşmaların köklerinin de Hz. Peygamber dönemine kadar uzandığını ifade etmiştir. Bu meseleyi tartışmaktan meneden Hz. Peygamber’e uymayan Kaderiyye’yi eleştirmiştir.<sup>293</sup> Haydarî-zâde, Ehl-i Sünnet ve Şia’nın çok farklı şeyler söylediği vasiyetname olayının da, farklılaşmanın en önemli sebeplerinden olduğunu aktarmıştır. Kırtas olayının cereyan tarzı Şehristani’de yer aldığı şekliyle verilmiştir. Fırkalaşmadaki etkili sebeplerden bazılarının da, Müşriklerin Arap yarımadasından ihracı, Üsame ordusunun gönderilmesi,<sup>294</sup> Hz. Peygamber’in defninin nasıl olacağı ve Beni Sakife’deki halife seçilmesi meselesi<sup>295</sup> olduğunun üzerinde durmuştur.

Haydarî-zâde, imamet konusundaki ayrılığın İslam düşüncesindeki en büyük krizlerden biri olduğunu ifade etmiştir. Bu konuda “benden sonra hilafet 30 yıldır, sonrası ısırcı saltanat olacaktır” hadisini nakletmiştir. Buna rağmen Raşit halifelerden sonra hilafet makamına gelen Emeviler, Abbasiler ve Osmanlıların hilafetlerinin sıhhatinde şüphe olmadığı kanaatini açıklamıştır. Bununla ilişkili olarak Ehl-i Sünnet, Mürcie, Şia, Havaric ve Mu'tezile gruplarının imamete dair yaklaşımlarını vermiştir.<sup>296</sup> Haydarî-zâde, eserinde imametın şartları, efdaliyet, Kureyşlilik, biat, imamet iddiaları, fırkaların yaklaşımları, aynı anda iki imamın varlığı gibi konuları ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır.<sup>297</sup> Hz. Ali'nin imamete uygun olup olmadığı ile ilgili Ehl-i Sünnet ve

<sup>291</sup> Haydari-zade, *a.g.e.* s. 18–19.

<sup>292</sup> Şehristani, *a.g.e.* I, 10–11.

<sup>293</sup> Haydari-zade, *a.g.e.* s. 20–21.

<sup>294</sup> Haydari-zade, *a.g.e.* s. 22–23.

<sup>295</sup> Haydari-zade, *a.g.e.* s. 24–25.

<sup>296</sup> Haydari-zade, *a.g.e.* s. 27.

<sup>297</sup> Haydari-zade, *a.g.e.* s. 29–48.



Şia'nın görüş ve delilleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.<sup>298</sup> Mevla hadisi, Gadir-i hum olayı, ayetlerin teşeyyua delil gösterilmesi, vasiyet hadisesi, Fedek arazisinin durumu, Şia'nın diğer halifelere itirazları, halifelerin izledikleri siyaset ve Şia'nın itirazları, Cemel ve Sıffin savaşları ve Muaviye'nin siyaseti geniş biçimde anlatılmıştır.<sup>299</sup> İhtilafların çok detaylı işlenmesi bu kitabın diğer farklı bir özelliğidir. Bu ihtilafların bazıları diğer mezhepler tarihi kitaplarında ya çok kısa anlatılmış veya hiç değinilmemiştir.<sup>300</sup> Müellifin eserde işlemiş olduğu ihtilaflar kısmı kaynak aldığı diğer kelimeler ve mezhepler tarihi kaynaklarına nazaran daha derli, toplu ve detaylıdır.

Haydari-zade, fırkaların usul konusundaki ihtilaflarını tespit etmiştir. Araplar namaz, oruç, hacc, kıyamet, cennet, cehennem, kabir azabı gibi konulardan başka sıfatlar konusunda da sorgulama yapmamışlardır.<sup>301</sup> İslamlaşma sürecinde bu tür konular, Müslüman toplumun tartışma gündeminde yer bulmuştur. Mu'tezile'nin birçok önemli eser yazdığı, cedel ve münazara sanatı hakkında üst düzeyde olduğu aktarılmıştır. Tevhit, kulların fiilleri, Allah'ın şerrin faili olmadığı, ruyetullahın nefyi ve kabir azabının inkârı gibi konularda eser kaleme almışlardır. Ehl-i Sünnet ulemâsı da Cehmiyye ve Mu'tezile'ye karşı itikatlarını iptal vadisinde karşı eser telif etmiştir.<sup>302</sup>

Haydarî-zâde, daha çok Şehristani'nin usulüne uygun bir biçimde mezhep görüşlerini incelemiştir. Bu çerçevede Mu'tezile, Mürcie, Haricilik ve Şia'nın alt kollarının görüşlerini Ehl-i Sünnet'e nispetle karşılaştırmalı bir şekilde vermiştir. Bu görüşlerin Ehl-i Sünnet inancına ne ölçüde uygun olduğunu ya da olmadığını da değerlendirmiştir. Ayrıca müellif mezhep mensuplarına, mezheplerin gelişim süreçlerine ve yayıldıkları bölgelere dair sorulara cevap aramaya çalışmıştır.

Eserin giriş kısmında, genel olarak Hz. Peygamberden sonra ortaya çıkan ihtilaflardan bahsedilir, daha sonra kitabın önsözünde de belirtilen “Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır...” hadis-i şerifi zikredilir. Mürcie fırkasından başlanılarak diğer

<sup>298</sup> Şehristani, *el-Milel*, I, 10–18.

<sup>299</sup> Haydari-zade, *a.g.e.* s. 49–55.

<sup>300</sup> Misal için krş. Haydari-zade, *a.g.e.*, s. 108.; Şehristânî, *el-Milel*, I, 21-28; İsferyânî, *et-Tabsîr*, s. 12-14; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 14-18; Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, III, 342-344; Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, s. 619. Giritli Sırrı Paşa, *Ârâü'l-Milel*, İstanbul, 1303, s. 81,91.

<sup>301</sup> Haydari-zade, *a.g.e.* s. 96.

<sup>302</sup> Haydari-zade, *a.g.e.* s. 100.

itikâdî fırkaları konu alır ve görüşlerinden bahsedilir. Dört fikhî mezhepten ve kurucularından da kısaca bahsedilmiştir.

Haydari-zade, İslâmî fırkaları “Kibâr-ı firak-ı İslâmiyye dördtür” (İslâmiyete ait dört büyük fırka vardır) diyerek dörde ayırmış ve her birisinin kaç kola ayrıldığını ve genel görüşlerini kısaca açıklamıştır Müellif, fırkaları anlatırken tarih vermemektedir.

Fırkaları tanıtırken önce fırka reisinin ismini zikreder ve buna tabi olanlar bu fırkadandır diyerek daha sonra görüşlerini açıklar. Müellifin fırkaları anlatış biçimi klasik mezhepler tarihi kaynaklarındaki anlatış şekliyle aynıdır. Örneğin bir fırkayı tanıtırken klasik mezhepler tarihi kaynaklarındaki gibi ilk önce kurucusunun ismini zikreder ve bu kişiye tabi olanlar bundardır der. Bu şekliyle eser bir klasik İslâm mezhepleri tarihi kitabıdır denilebilir.<sup>303</sup>

Yine eseri farklı kılan diğer bir unsur da kelimeler sahasına giren çeşitli konularda Ehl-i Sünnet akidesinin çok kısa bir özetini vermesidir.<sup>304</sup>

*Mezahib ve Turuk-ı İslamiyye*, Peygamberimizin son anlarında, vefatını müteakip ve daha sonra meydana gelen ihtilafları konu etmesi yönüyle, fırkaları anlatış şekliyle *el-Fark Beyne'l-Fırak*, *et-Tabsîr*, *el-Milel ve'n-Nihal*, *Ebkâru'l-Efkâr ve Şerhu'l-Mevâkıf* kitaplarına benzemektedir.<sup>305</sup>

Müellif, “*Mezahib ve Turuk-ı İslamiyye*” adlı eserinde zaman zaman kaynak kitaplara başvurmuş ve kitabındaki bilgileri nereden aldığını belirtmez. Genel olarak yararlandığı kaynakları şöyle sıralayabiliriz:

1. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*
2. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*.
3. Bağdadi, *el-Fark*.
4. Bakillani, *et-Temhid*
5. Seyyid Şerif Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*
6. Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*.

<sup>303</sup> Misal için Krş. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 121; İsferyânî, *et-Tabsîr*, s. 16; Şehristânî, *el-Milel*, I, 46; Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, III, 345; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, s. 620; Haydari-zade, a.g.e., s.4.

<sup>304</sup> Haydari-zade, a.g.e., s.5.

<sup>305</sup> Misal için krş. Haydari-zade, a.g.e., s 104-105; Şehristânî, *el-Milel*, I, 21, 59; İsferyânî, *et-Tabsîr*, s. 12, 40; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 15, 117; Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, III, 342, 345; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, s. 619, 620.

Bütün bunlardan da anlaşılacağı üzere Haydari-zade İbrahim Efendi'nin kaleme almış olduğu, mezhepler tarihi sahasına ait olan bu eser en az diğer mezhepler tarihi eserleri kadar önemlidir. Ele alınan konulara bakıldığında terim bilgileri, çeşitli konulardaki ihtilaflar, fikhî ihtilaflar, itikâdi fırkalar, fikhî mezhepler, bunların kurucuları, Ehl-i Sünnet akidesi gibi çok çeşitli bilgiler verilmiştir.

## SONUÇ

Osmanlı'nın karışık zamanlarına denk gelen Meşrutiyet döneminde, eğitim ve öğretimde birçok yenilik yapılarak Osmanlı aydınları yetiştirilmeye çalışılmıştır. Medreseler; bozulmadan önce, belirli ilim ve terbiye veren kurumlar olarak görevini en iyi şekilde yerine getirmişlerdir. Buralardan hem kendisine hem de topluma faydalı insanlar yetişmiştir.

İşte bunlardan birisi de son dönem Osmanlı âlimi olan Haydari-zade İbrahim Efendi'dir. Haydari-zade İbrahim Efendi (19339), eğitim, bürokraside Şeyhülislamlık, müderrislik, hâkimlik, mahkeme başkanlığı, naiblik, müddedi umum muavinliği, müdürlük, şer'iyeye memurluğu, muallimlik ve kadılık gibi görevler almış, bürokrasi ve siyaset alanında deneyimi olan bir ilim adamıdır.

Şeyhülislam Haydari-zade İbrahim efendi'nin hayatından da anlaşılacağı üzere, Osmanlı'nın son padişahı VI. Mehmet Vahideddin'in dönemlerinde görev yapması, imparatorlukta fikir ayrılıklarının, savaşların ve buhranların olduğu dönemlerde olması eserde de kendini göstermektedir. O dönemlerde ortaya çıkan fikirlerin yeni olmadığını, önceden de mezheplerce öne sürüldüğünü göstermesi bakımından da önem taşımaktadır.

O, yaşadığı çağın olumsuzluklarını yorumlamış ve çözüm önerileri getirmiştir. Osmanlı'nın geri kalış sebeplerini, dinin emretmiş olduğu ahlaki, siyasi ve içtimai erdemlerden uzak kalmaya bağlamış, bununla ilişkili olarak da bu değerlerden haberi olmayan bazı devletlerin muhtelif sebepler icat ederek devletin içişlerine karıştığını iddia eder.

Milliyetçilik akımlarının etkisinde kalan toplulukların hilafet ve ümmet fikirlerindeki yanlışlıklarını ortaya koymak açısından eserde, en çok yeri imamet meselesi işgal etmiştir. Genel manada Ehl-i Sünnet dışı birçok görüşe yer verilmemiştir.

Haydari-zade, 23 Ekim 1332/19162'da Medresetü'l-Vaizin'de Mezahib ve Turuk-ı İslamiyye Tarihi dersi hocalığına getirilmiş ve bu isimle bir kitap telif etmiştir.

Yukarda tanıtılan bu kitap mezhepler alanında yazılmış önemli bir eserdir. Bu eser ders notları niteliğinde olup, 1338/1922 yılında İstanbul'da neşredilmiştir.

Haydari-zade İbrahim Efendi, Mezahib ve Turuk-ı İslamiyye isimli eserinde genel anlamda itikadi ve fihhi mezheplerin ortaya çıkış sebepleri, nübüvvet ve bid'at konularını ele almıştır. Osmanlı'nın kriz döneminde yazılması nedeniyle mezhepsel ayrılıkların bu tür zamanlardaki sakıncalarına temas edilmiştir.

Haydari-zade, Şehristani'nin ilkesel bazda yaptığı tasnif sistemini tercih eder. Bu tasnif uyarınca Sıfatiyye, Kaderiye, Havaric ve Şia fırkaları temel fırkalar olarak ortaya çıkar. Haydari-zade'nin tasniflerle yaptığı mukayese, Eş'ari fırak geleneğine ait eserlere ve tasnif sistemlerine vakif olduğunu göstermektedir

Haydari-zade, 73 (firka) hadisinden hareketle Hz. Peygamber'in ölümünden sonra çok zaman geçmeden farklılaşmaların bu sayıya ulaştığını, bu süreçten sonra da fırkaların artmasının ya da eksilmesinin bu firka hadisine zarar vermediğini düşünür. Ona göre 73 firkadan yalnız bir firkanın isabet ettiği, diğerlerinin yanlışlığa düştüğü ve azaba müstehak olacaktır. Ama tüm fırkalar şefaathane yoluyla kurtuluşa erecekleri ve hakka isabet eden tek firkanın şefaatsiz ebedi mutluluğa erecek. Haydari-zade, genel anlamda kolaylaştırıcı ve hoşgörülü bir tavır sergilemiştir. İslam mezheplerinden hangisine mensup olursa olsun bir müslümanın kesinlikle caiz olmadığı düşüncesindedir.

Bid'at ve şer'i mahiyeti, başlığı ile ayrı bir bölüm ile eseri sona erdiren Şeyhülislam Haydari zade İbrahim Efendi, bidatlerin da ihtilaflara yol açtığını, bundan sonra da açabileceğini belirterek bidatlerden uzaklaşılmasını istemektedir.

İslam Mezhepleri Tarihi dersinin Osmanlı Medreselerinde Şeyhülislam gibi yetkili kişiler tarafından okutulması, ilmi seviyenin yüksek olduğunu ve İslam Mezhepleri Tarihi dersine gereken önemin verildiğini göstermektedir.

Kısaca bazı fikirlerini tahlil ettiğimiz, Şeyhülislam Haydari-zade İbrahim Efendi tarafından kaleme alınan ve Osmanlı medreselerinde okutulan "*Mezahib ve Turuk-ı İslamiyye Tarihi*" adlı bu eserde görüşler, fikirler, Klasik dönem Sünni bakış açısındaki,

selef ve Ehl-i Sünnet vurgusu ile bid'at fırkaların eleştirisinin yapıldığını görmekteyiz. Zira ele alma mezheplerin Ehl-i Sünnet'in görüşleri açısından diğerlerinin doğruluğu ve yanlışlığı ortaya konmaya çalışılmış ve bu doğrultu da İslam düşüncesinde ortaya çıkan fırkalar Ehl-i Sünnet'e yakınlıkları ve uzaklıkları itibariyle değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Bu yaklaşımın daha sonra M. Şerafeddin Yalpkaya, İbrahim Agâh Çubukçu, Neşet Çağatay ve Yaşar Kutluay'ın İslam mezhepleri hakkında yaptığı çalışmalarda da açıkça görmek mümkündür.

Şeyhülislam Haydari-zade İbrahim Efendi'nin görüşlerinin, eserde naklettiği fikirlerin Ehl-i Sünnet tarafından muteber sayılan kaynaklarca da muvafakat sağladığı görülmektedir.

En önemlisi bu eser bize, ondokuzuncu yüzyıl müelliflerinden birisinin fırkaları nasıl değerlendirdiğini, nerelerde hangi eserlerden kaynak gösterdiğini ve nasıl bir mezhepler tarihi eseri meydana getirdiğini göstermektedir.

Müslümanlar, İslam'ın birlik ve beraberliğini bozucu fikirlerden, tevhidi zedeleyecek davranışlardan mutlaka kaçınmalı ve birbirlerine müsamaha ile bakabilmeli, tarihte olan ihtilaflardan ders alarak birbirlerini anlayışla karşılayabilmelidirler.

## BİBLİYOGRAFYA

- Albayrak**, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, Zafer Matbaası, Medrese Yayınları, İstanbul–1980.
- Akyüz**, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*, A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları. Ank.1985.
- Aksin**, Sinan, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, T. İş Bank. Kültür Yayınları, Ankara–1998.
- Altınsu**, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhulislamı*, Ayyıldız Matbaası, Ankara–1972.
- Âmidî**, Seyfuddin, (ö. 631/ 12339), *Ebkâru'l-Efkâr fi Usûli'd-Din*, Tah. Ahmed Muhammed el-Mehdi, Kahire, Darü'l-kutubi ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2004.
- Atay**, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergâh Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul–1983.
- Aydın**, Muhammed Şevki, *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni*, İstanbul–2005.
- Aydınlı**, Osman, *Osmanlı'dan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Hititkitap Yayınevi, Ankara–2008.
- Baltacı**, Cahit, *15. ve 16. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matb. İstanbul–1976.
- Bağçeci**, Muhyiddin, *İman ve Allah'ın Varlığının İsbatı*, Kayseri–1983.
- Bağdadi**, Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir et-Temimi (v.429/1038), *Kitabu Usulu'd-Din*, İstanbul–1346/1928.

—, *Mezhepler Arasındaki Farklar, (el-Fark beyne'l-Fırak Tercümesi)*, Ankara–1991.

**Bakillani**, Ebu Bekir Muhammed b.et-Tayyib (v.403/1012), *et-Temhid fi'r-Reddi Ale'l-Mulhideti'l-Muattıla ve'r-Rafıza ve'l-Havaric ve'l-Mu'tezile*, Kahire–1366/1947.

**Beyhaki**, Ebu Bekir Ahmet b.Hüseyin b. Ali, *Kitabu's-Sünen-i'l-Kübra*, Hindistan–1346.

**el-Buhâri**, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail (ö. 256/870); *el-Camiu's-Sahih*, İstanbul–1992.

**Bilge**, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, Edebiyat Fak. Basımevi, İstanbul–1984.

**el-Cürcani**, Seyyid Şerif Ali b.Muhammed b. İsmail. (v.816/1413); *et-Ta'rifat, İstanbul–1300.*

-, *Şerhu'l-Mevâkıf*, İstanbul-1239.

**Çağatay**, Neşet - **Çubukçu**, İbrahim Ağâh; *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara–1976.

—**Ceride-i İlmiye**, Yıl:1, Sayı: 9 (Ocak–1915).

—**Ceride-i İlmiye**, Yıl: 2, Sayı: 17 Eylül–1915).

—**Ceride-i İlmiye**, Yıl: 5, Sayı: 51 (Kasım–1919).

**Danışmend**, İsmail Hamî (ö. 1889/1967); *Osmanlı Devlet Erkânı*, İstanbul–1971.

**Dârimi**, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdirrahman (ö. 255/868); *es-Sünen, Darimi*, Çağrı Yayınları, İstanbul-1981.



*Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Komisyon) Editör: Hakkı Dursun Yıldız, Çağrı Yayınları, İstanbul–1992,

**Dozy**, R.P.Anne(1820/1883), *Essai sur l’Histoire de l’Islamisme*, Terc. Abdullah Cevdet, (*Tarih-i İslamiyet*),İctihad Matbaası, Mısır–109.

**Dûri**, Abdülaziz. *İslam İktisadına Giriş*, İstanbul–1991.

**Ergün**, Mustafa, “II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islahat Çalışmaları”, *Ank. Üniv. Dil, Tarih ve Coğrafya Fak. Dergisi*, Sayı:1–2, Ankara–1982.

**Ebu Davud**, Süleyman b. el-Eşas es-Sicistani (ö. 275/888); *es-Sünen*, Çağrı Yayınları İstanbul, 1981.

**Ebu Zehra**, Muhammed (ö. 1974); *İslam’da Fıkhi Mezhepler Tarihi*, Çev. Abdülkadir Şener, 2.Baskı, Hisar Yayınları. İstanbul–1983.

*Tarihu’l-Mezahibi’l-İslamiye*, ( *İslâm’da İtikadî, Siyâsi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*), Terc. Hasan Karakaya-Kerim Aytekin, Hisar Yayınları. İstanbul–1983.

**Ebu Hanife**, Numan b. Sabit (80/150 – 700/767), *el Fıkhu’l-Ekber*, Çev. Hasan Basri Çantay, Ankara–1982.

**Ergin**, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul–1977.

**el-Eş’ari**, Ebu’l-Hasan Ali b. İsmail (ö. 324/935–36); *Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve ihtilâfü’l-Müsallin*, tahk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire, 1950.

—, *el-İbane an usuli’d-Diyane*, Tahk. Dr.Fevkiye Hüseyin Mahmud, Kahire–1973.

**Fığlalı**, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, Selçuk Yay.4. Baskı, İstanbul, 1990,

—, *Mezhepler Arasındaki Farklar, (el-Fark beyne'l-Firak Tercümesi)*, Ankara, 1991.

**Gölcük**, Şerafeddin, *Kelam Tarihi*, EsraYay.1.Baskı, Konya–1992.

**Gölcük**, Şerafeddin- **Toprak** Süleyman, *Kelam*, Tekin Kitabevi,2.Baskı, Konya–1991.

**Haydarizade**, İbrahim Efendi, (ö. 1933); İslâm Mezhepleri ve Tarikatları Tarihi, Darü'l Hilafeti'l Aliye Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, İstanbul–1335.

-, “*Vahhabilik-I*”, *Sebilü'r-Reşad Dergisi*, XVII, Sayı. 441 Ay: 9 Yıl: 1335.

-, “*Vahhabilik-II*”, *Sebilü'r-Reşad Dergisi*, XVII, Sayı. 442, Ay: 9 Yıl: 1335.

-, “*Vahhabilik-III*”, *Sebilü'r-Reşad Dergisi*, XVIII, Sayı. 443 Ay: 10, Yıl:1335.

-, “*Vahhabilik-IV*”, *Sebilü'r-Reşad Dergisi*, XVIII, Sayı. 443 Ay: 11 Yıl:1335.

-, “*Emir Bi'l Ma'ruf Nehy Ani'l-Münker-1*”, *Sebilü'r-Reşad Dergisi*, XV Sayı: 368 Yıl: 334.

-, “*Emir Bi'l Ma'ruf Nehy-i Ani'l-Münker-II*”, *Sebilü'r-Reşad Dergisi*, XV, Sayı: 370, Yıl: 1334.

-, “*Emr-i Bi'l Ma'ruf Nehy-i Ani'l-Münker-III*”, *Sebilü'r-Reşad Dergisi*, XV, Sayı: 372, Ay:10 Yıl:1334.

-, “*Emr-i bi'l Ma'ruf Nehy-i Ani'l-Münker-IV*”, *Sebilü'r-ReşadDergisi*, XV, Sayı: 303, Ay: 10, Yıl: 1334.

**İbn Abdirabbihi**, Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelesi (v.327/939), *Kitabu'l-Ikdi'l-Ferîd*, Şerh ve Tashih, Ahmet Emin, Kahire–1367/1948.

**İbnü'l-Arabî**, Ebu Bekr, *el-Avasım mine'l-Kavasım*, Kahire–1375.

**İbn Hanbel**, Ahmed Muhammed b. Hanbel (241/855); *el-Müsned*, İstanbul, 1992.

**İbn Kesir**, İmadu'd-Din Ebu'l-Fidâ', *el-Bidaye ve'n-Nihaye fi't-Tarih*, Mısır ?.

**İbn Mâce**, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid (ö. 273/886); *es-Sünen*, İstanbul, 1992.

**İbn Manzur**, Cemaleddin Muhammed (ö. 711/1311); *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, 1994.

**İbn Hişam**, Ebu Muhammed Abdülmelik b. Hişam b. Eyub el-Himyeri (v.213/828), *es-Siretü'n Nebeviye*, Neşr. M. Seka, İ.Ebyari, A.Sulebi, Mısır-1355/1936.

**İbn Kuteybe**, Ebu Abdillâh Muhammed b. Müslim ed-Dineveri, *el-Maarif, Tashih*, M.İsmail Abdullah es-Savi, Beyrut-1390/1970,

**İbn Hazm**, Ebu Muhammed Ali b. Hazm el-Endülüsî ez-Zahirî (ö. 456/1066); *Kitabü'l-Fasl Fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, Mısır-1320/1902.

**İbn Sa'd**, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvini (v.230/844), *et-Tabakatü'l-Kübra*, Beyrut-1960.

**İbnü'l-Esir**, Ebu'l Hasan Ali b. Ebi'l Kerem Muhammed b. Muhammed eş-Şeybani, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut-1965.

**İbn Teymiyye**, Ebu'l-Abbas Takıyyu'd-Din Ahmed İbn 'Abdi'l-Halim, (728/1328) *Minhâcu's-Sünneti2n-Nebeviyye fi Nakzı Kelami's-Şiati'l-Kaderiyye*, Bulak-1321.

**İnal**, İbnü'l Emin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul-1969.

el-İsferâyînî, Ebu-l Muzaffer (ö. 471); *et-Tabısr fi'd-Din ve Temyizi'l-Firkati'n-Naciyeti Ani'l-Firakı'l-Halikin*, Mısır, 1940.

**İzmirli**, İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelam, İstanbul–1341*.

**Işık**, Kemal, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara–1967.

**Kafesçü**, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara–1972.

**Karal**, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1976.

**Kazıcı**, Ziya, *İslam Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul–1979.

**Korkmaz**, Sıddık, *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi*, Araştırma Yayınları, Ankara–2005.

**Kuleyni**, Ebu Cafer Muhammed b. Ya'kub 8329/940) *el-Usûl mine'l-Kâfi*, I-II, Tahran–1338.

**Kutlu**, Sönmez, *Mezhepler Tarihine Giriş*, dem Yayınları, İstanbul–2008

**el-Leknevi**, Abdulhay (v. 1304/1886), *Dünden Bugüne İbadetlerde Bid'at*, trc. Harun Ünal, İstanbul, 1984.

**el-Makdisi**, Şemsüddin Ebu Abdillah Muhammed b. Ebi Bekr el-Benna el-Beşari (v. 356/966), *Ahsenu't-Tekâs+im fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, nşr. M. J. De Goeje, Leiden–1906.

**el-Malati**, Ebu Hüseyin Muhammed b. Ahmed (v. 337/987), *et-Tenbih ve'r-Red Ala Ehli'l-Ehvai ve'l-Bida'*, nşr. Sven Dederling, İstanbul–1936.

**Malik b. Enes** (ö. 179/795–6); *el-Muvatta*, İstanbul–1992.

**Maturidi**, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerkandi (v.333/944), *Kitabu't-Tevhid*, Tahkik, Fethullah Huleyf, İstanbul–1979.

**el-Merginani**, Burhaneddin Ebu'l-Kasım Ali İbn Ebu Bekr, *el-Mergiâni, İdareti'l-Kur'an'ı ve'l-Ulum*, Pakistan–1996.

**Mes'udi**, Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (v.346/957), *Murucu'z-Zehab*, Tahkik, Yusuf Esad, Beyrut–1965.

**Müslim**, İmam Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccac (ö. 261/875); *es-Sahih*, İstanbul–1992.

**en-Nisâbü'rî**, Abdullah el-Hâkim (ö. 405/1014); *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, Beyrut, Tsz.

**Onat**, Hasan, *Emeviler Devri Şii Hareekleri ve Günümüz Şiliği, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara–1993.*

—*Türkiye'de İslam Mezhepleri Tarihi'nin Gelişimi Sürecinde Ethem Ruhi Fığlalı'nın Yeri, Ethem Ruhi Fığlalıya Aramağın*, Ankara–2002.

**Öztuna**, Yılmaz; *Devletler ve Hanedanlar (İslâm Devletleri)*, Kültür Bak. Yayınları, Başbakanlık Basımevi, 1.Baskı, Ankara–1989.

**Özler**, Mevlüt, *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Anlayışı*, Rağbet Yayınları, İstanbul–2010.

**Pakalın**, Mehmet Zeki, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, A.Sait Matbaası, İstanbul–1944.

**er-Rağıb** el-İsfehani, Ebu'l-Kasım el-Hüseyin b. Muhammed (v. 502/1108), *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Seyyid Kilani, Beyrut, tsz.

**Sarıkaya**, Yaşar, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul–1977.

**Serahsi**, Şemsü'd-Din, *el-Mebcut*, Darü'l-Marife, Beyrut—1398–1968.

**Sehnûn**, Abdü's-Selam b. Said Tenûhî, *el-Müdevvenetü'l-Kübra*, Daru Sadır, Beyrut–1905.

**Sırrı Paşa**, Giritli (ö. 1895); *Ârâü'l-Milel*, İstanbul–1303.

**es-Salih**, Suphi, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, Terc. İ. Sarmış, İstanbul-1983.

**Şâtibî**, Ebu İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed (ö. 790/1388); *el-İ'tisam*, Beyrut–1295.

**Şehristânî**, Muhammed Abdülkerim b. Ebi Bekir Ahmed, (ö. 548/1153); *el-Milel ve'n-Nihal*, tahk, Abdülaziz Muhammed el-Vekil, Kahire–1968.

**et-Tahanevi**, Muhammed Ali el-Faruki (v.1158/1745), *Keşşafu Istılahati'l-Funûn*, Kalkuta–1862.

**Taberi**, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihu Rusul ve' Mülük*, Tahkik, Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim, Kahire–1961.

**Tirmizi**, Ebu İsa Muhammed b. İsa (ö. 279/898); *es-Sünen*, İstanbul, 1992.

**Topaloğlu**, Bekir; *Kelam İlmi*, 2. Baskı, İstanbul–1985.

**Tunç**, Cihat; *Kelam Ders Notları*, E.Ü.İlahiyat Fak. Kayseri–1991. “*Kelam İlminde Büyük Günah Meselesi*”, *A.Ü.İlah. Fak. Dergisi*, XXIII, Ankara–1978.

**Türkgeldi**, Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara–1984.

**Unat**, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, MEB. Yay., Ankara-1964.

**Ya'kûbî**, Ahmet b. Ali Yakup b. Cafer b.Vehb (v.292/905), *Tarihu'l-Ya'kûbî*, Beyrut, Trs.

**Yörükan,** Yusuf Ziya, *Ebu'l-Feth Şehristani*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara–2002.

— *Müslümanlıkta Dini Tefrika*, Ötüken Yayınları, İstanbul–2009.

**ez-Zebidi,** Muhammed Murteda (v. 1205/1791), *İthafu's- Sâdeti'l-Müttekîn bi Şerhi Esrarı İhyai Ulumi'd-Din*, Beyrut, tsz.

**ez-Zemahşeri,** Carullah Ebu'l Kasım Muhammed İbn Ömer, *Esasü'l-Belağa*, Darü Sadır, Beyrut–1385–1965.

**Ez-Zencani,**

**Yeğin Abdullah,** *Osmanlıca- Türkçe Yeni Lügat*, Türdav Yay, İstanbul-2000.